

229 દામતિય Ar. કમ્પોઝિટ

F 125 C. 30x10.cms.

SK 1739,

Sg-35-342

८२३५

॥ अथ शूद्रधर्मक मत्स्यकरभट्टकृतं शूद्रपुस्तकारंभाः ॥
॥ पांडुरंगप्रसन्न जगदंबाप्रसन्न शूद्रनिरूपणेधर्मः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ पांडुरंग ॥ प्रणम्य रामं पितरो कमलाकरशर्मणा ॥ रामकृष्णतनूजेन शरद
धर्मो निरूप्यते ॥ तत्र शरदं त्वं मूढसवर्णजत्वं विप्रत्वादिवत् ॥ यद्यपि सर्गाद्यकारिणे विश्वामित्रादि
चने तत्तथापि तत्र दृष्टविशेषारब्धशरीरत्वमेव ब्राह्मणत्वं अन्यत्र तु पूर्वोक्तमेव ॥ एवं शरदं त्वेपी
तिदिक ॥ तत्र पद्मांशरदोऽज्जायत ॥ शरदो मनुष्याणामश्वः पशूनामिति बह्वचनैर्निरीयादिश्रुति
भिर्मुखबाहूपज्जातान् तस्य वर्णायथाक्रमं ॥ लोकानां तु विबुध्यर्थं मुखबाहुरुपादतः ॥ ब्राह्म
णं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत इति ॥ मन्वादिस्मृतिमिश्रशरदस्य वर्णत्वेऽपि कर्मणां निवे
धो वचनाद्वा याच्चावगम्यते ॥ तथा च शतपथश्रुतिः ॥ यद्युवा एतच्छमशानं यशूद्र इति ॥ त
स्माच्छूद्रो यज्ञेन चक्षुर्मौनहिदेवता अन्वसज्यते ति च तैत्तिरीयश्रुतिः ॥ पद्म्यां युज्यते इति पद्य
जुंगमममित्यर्थः ॥ न्यायस्तु पूर्वमीमांसायामाद्याधिकरणसिद्धौ द्वितीयकः षष्ठश्च ॥

१५० क०

९

धि

तथाहि ॥ आद्येधिकरणे स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यध्ययनस्य कर्मोपनतव्यश्रुत्या स्वाध्यायार्थत्वा
वगतेरक्षरग्रहणार्थत्वेनादृष्टार्थत्वात्तावतैव विध्यर्थविश्रांतेर्विचारानाक्षेपान्मीमांसाशास्त्रं
पूर्वपक्षेनारभ्ये ॥ तेन विचारमकृत्यैव वेदमधीत्यस्नायादिति स्मृतेः ॥ समावर्तितम् ॥ ततश्च क
तुभिरध्ययनविधिसिद्धविद्याभावेन स्वयमेव हि जवच्छ्रेयसि विद्याक्षेपात्पुस्तकादिना विद्यासं
पाद्यशूद्रस्याप्यधिकार उक्तः ॥ षष्ठेऽपिशूद्राधिकरणे पूर्वपक्षेऽसिद्धांते त्वध्ययनस्यार्थधीहेतुत्वेन
दृष्टार्थत्वात्सास्नामृगक्षराभिव्यक्तिद्वारास्तौ चार्थत्वमिव तव्यप्रत्ययावगतस्वाध्यायार्थत्वदा
रार्थज्ञानार्थत्वाद्विचारं विना च तदयोगोत्तदर्थशास्त्रमारंभणीयं ॥ एतच्चार्थो तो धर्मजिज्ञासेत्य
त्राध्ययने विधेर्दृष्टार्थत्वादित्यतः शब्दव्याख्यया शाबरभाष्ये सूचितं ॥ तेन विचारं विना विध्य
र्थसमाप्तेर्वेदमधीत्यस्नायादिति स्मार्तस्नानोत्कर्षः ॥ ततश्चाध्ययनविधेः उपनीततमध्यापय
यी

त। उपनीयगुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकं वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिष्येदिति स्मृत्या उप
 नयनदृष्टार्थत्वाच्चोपनीतान् प्रत्येव हन्तवात् उपनयनस्य चाधाने सर्वशेषत्वात् इति द्वितीया
 ध्यायन्यायेन वसन्ते ब्राह्मणमुपनर्तयतीति तन्मन्त्राणां नान्यं शरदिवैश्यमिति श्रुतिभिस्त्रैवर्णिकेष्वेव विधा
 नेन शूद्रे तद्भावात् क्रतुविधानां चाध्ययनविधिसिद्धविद्यत्रैवर्णिकविषयत्वेनोपक्षीणानां अन्य
 थानुपपत्त्यभावेन विद्यानापेक्षत्वाच्च शूद्रस्य कर्मस्वनधिकार इति षष्ठसिद्धांतोऽपि फलं ॥ अत्र यद्य
 पि उपनर्तनमध्यापयतीत्यध्यापने उपनीतं ग्रहणं नाध्ययने ॥ तथाप्यध्यापनस्य रत्यर्थत्वेन या
 जयेदिति वद्विध्यनर्हत्वादाचार्यनिष्ठत्वेन माणवकसंस्कारत्वाभावाच्च ब्राह्मणमुपगच्छेत् सोधी
 यीतेति विपरिणतोर्थोऽत्रैयः ॥ स्वाध्यायवच्च मसाध्वर्यून्वृणीत इति वदुपनयनसंस्कार्यस्य ब
 दोरनेनैव विनियोगादुपादेयत्वमिति पार्थसारथिराणकादयः ॥ अत्र एवोपादेयत्वेन विवक्षितं पुस्तं ॥

इति विवरणादयः ॥ २

११०३०

३

२

सा

अन्यथोपनयने संस्कार्यत्वाद्देकत्ववत्पुंस्त्वाविवक्षया स्त्रीणामप्युपनयनप्राप्तिः केन वार्येत
॥ यत्तु तत्र रत्ने ॥ तस्या यावत्तं माशीर्ब्रह्मचर्यमित्यत्राष्टवर्षवाक्ये द्वितीयया संस्कार्यत्वाद्धिगा
विवक्षयान्यायेन स्त्रिया उपनयनप्राप्तावपि निषेधादेवोपनयनाभाव इत्युक्तं ॥ तदध्ययवर्णीते
तिवदुपादेयत्वाच्चिंत्यं ॥ अतएव षण्डस्य नोपनयनं ॥ ११३३ धर्मत्वात् ॥ अतएव मिताक्षरायां देवतः ॥
षण्डकोलिंगहीनस्या संस्काराहंश्चने वसः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ षण्डतु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्या व्रतं चरेत्
इत्याह ॥ स्पृत्यैर्धराद्यस्तु ॥ वचनादुपनयनमाहः ॥ एतच्चाग्रे वक्ष्यामः ॥ अतएवोपादेयगतत्वाद्
ष्टवर्षत्वेनैकत्वं च विवक्षितं ॥ नन्वेवं न्यायतएव शूद्रस्य कर्मनधिकारे सिध्येतस्माच्छूद्रोय
ज्ञेन च कृत इति निषेधः ॥ किमर्थ इति चेत् ॥ न्यायप्राप्तानुवाद इति भट्टः ॥ वेदांतिनस्तु ॥ तस्य प्र
त्यये स्त्वाध्यायस्य भाव्यत्वावगतेः ॥ प्रथमोपस्थितत्वात् ॥ दुष्फडादौ तस्यावश्यकत्वादिकत्वं
न

अध्येतव्य इति

सतु यद्युवा इति श्रुत्या निषिध्यते ॥ अस्मान्निषेधा देवाध्ययनस्याक्षरग्रहणार्थत्वं ॥ ४ ॥

४

प्याच्चाक्षरग्रहणमेव भाव्यं ॥ न च क्रतुभिरर्थज्ञानाक्षेपात्पुस्तकीनां शूद्रस्याधिकारापत्तिः ॥ मथा
भाह्मते ध्यमने विधिसिद्धविद्याग्रहणेन क्रतूनां शूद्रे विद्यानाक्षेपकत्वं तथार्थज्ञानमप्यध्ययन
विधिसिद्धाक्षरग्रहणोपायेन चरितार्थत्वा न शूद्रस्य पुस्तकाद्युपायमाक्षिपतीति तुल्यं प्राप्यतां
वाक्षेपाच्छूद्रस्याधिकारः ॥ अन्यथा शूद्रस्य प्राप्तभावान्निषेधो व्यर्थः स्यादित्याहुः ॥ सर्वथा शू
द्रस्य कर्मण्यधिकारः सिद्धः ॥ ग्रहणविवादस्तु ॥ उपनीयतेति निष्प्रधातोः संमाननोत्संजना
चार्यकरणज्ञानभूतिविगणनव्ययेषु निष्प्रतिपाणिनिस्मृतेराचार्यकरणत्वे भाव्ये आत्मनेपदस्म
तेरुपनीयनस्यांगत्वेनाफलत्वेऽपि ॥ उपनीयतु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ॥ सैकत्वं सरहस्यं चत
माचार्यं प्रचक्षते ॥ निस्मृतेरध्यापनफलमेवांगे उपचर्यते ॥ वर्मवा एतद्यज्ञाय क्रियते यत्प्रया
जादूज्यं ते इति वतु तेनाध्यापनविधिप्रयुक्तत्वेऽप्यध्ययनस्य माणवकनिष्ठत्वेनांतरंगत्वादर्थज्ञाना

२ इत्येतेनात्मनेपदसिद्धे... माननत्यादिविधानं व्यर्थं स्यात् ॥ तनाकर्त्रेभिप्रायेण प्राप्त्वात्मने २
३ + मित्युक्तं महाभाष्ये ॥ ३

शू० क०

३

र्थत्वमिमे कर्तृनां च तत्सिद्धविद्योपजीवित्वाद् पायांतरानाशेषाच्छ्रुत्या नधिकार इति प्राभाकराः ॥
तदयुक्तं ॥ आचार्यकरणत्वे स्य कर्त्रेभिप्रायेण निभ्रधातोर्जित्वात्स्वरितभितः कर्त्रेभिप्रायेण प्राप्त्वात्मने
पदेवक्तुमेतत्सूत्रं ॥ ततश्च क्रियाफलत्वेऽप्यकर्त्रेभिप्रायत्वात् आचार्यकरणत्वं भाव्यमिति दिक् ॥ विशेष
षक्तविवरणे तत्र रत्ने च लेयः ॥ तत्र श्रुत्वा श्रवणे तावन्नाधिकारः ॥ कपित्वाक्षीरपानेन ब्राह्मणी
गमनेन च ॥ वेदाक्षरविचारेण श्रुत्वा श्रवणे तावन्नाधिकारः ॥ कपित्वाक्षीरपानेन ब्राह्मणी
॥ श्रवणाध्ययनप्रतिषेधात्मकत्वेऽप्यत्र श्रुत्वा श्रवणे तावन्नाधिकारः ॥ कपित्वाक्षीरपानेन ब्राह्मणी
तं ॥ श्रवणप्रतिषेधो भवति ॥ अथ हास्यवेदमुपशृण्वतस्त्रपुजंतुभ्यां श्रोत्रपूरणमिति ॥ यद्युवाएत
च्छ्रुत्वा श्रवणप्रतिषेधो भवति ॥ अथ हास्यवेदमुपशृण्वतस्त्रपुजंतुभ्यां श्रोत्रपूरणमिति ॥ यद्युवाएत
॥ न श्रुत्वा यमतिंदद्यान्मोक्षं न ह विः पुतं ॥ न चास्योपदिशेदुर्मनचास्यव्रतमादिशेदिति प्राप्ताः ॥

३

मतिर्वेदार्थोपदेशः॥ नशूद्रायपरित्तानंदद्याद्वेदमुखेनत्वितिपराशरपुराणात्॥ वेदज्ञाननिषेधान्मी
मांसाद्यध्ययनमपिनिषिद्धं॥ तथावेदमूलत्वात्स्मृतिपुराणाद्यध्ययनमपिनिषिद्धं॥ पुराणंपंचमोवेदः
पुराणंवेदसंमितिस्मृतेः॥ मनुएषि॥ निषेकादिश्मशानांतोमंत्रैर्यस्योदितोविधिः॥ तस्यशास्त्रेधिका
रास्मिन्नेयो नान्यस्यकस्याचित्॥ एवंस्मृत्यादिश्रवणमपि॥ नाध्येतव्यमिदंशास्त्रंवृषलस्यतुसंनि
धौ॥ योधीतेचैवमोहात्मासयातिनरकान्वहृ नितिकोर्मोक्तेः॥ वायुसंहितायामपि॥ नवेदविद्भिःक
थनीयमेतत्पुराणरत्नंपुरशासनस्य॥ नाभक्तशिष्यायननास्तिकेभ्योदत्तंहेयत्तन्निरयंददाति॥ भ
विष्यपुराणे॥ योन्येतानित्वयोक्तानिधर्मशास्त्राणिसुव्रत॥ नेष्टमिश्रोतुंविप्रैर्द्रुप्तान्येतानिहिद्विज॥
त्रयाणामेववर्णानां प्रोक्तान्येतानिपंडितैः॥ श्रेयसेनतुशूद्राणामत्रमेवचनंश्रणु॥ ब्राह्मणादिषुवर्ण
षुवेदाःसर्वेप्रतिष्ठिताः॥ मन्वादीनिचशास्त्राणितथांगानिचसर्वशः॥ अत्रश्रवणस्यवाचनस्यचश

मतिर्वेदार्थोपदेशः॥ न शूद्राय परिज्ञानं दद्याद्देदमुखेन त्विति पराशरपुराणात्॥ वेदज्ञाननिषेधान्मी
मांसाद्यध्ययनमपि निषिद्धं॥ तथा वेदमूलत्वात्स्मृतिपुराणाद्यध्ययनमपि निषिद्धं॥ पुराणं पंचमो वेदः
पुराणं वेदसंमिति स्मृतेः॥ मनु रपि॥ निषेको दिशमश्रुगानां तोमंत्रैर्यस्योदितो विधिः॥ तस्य शास्त्रे अधिका
रास्मिन्नेयो नान्यस्य कस्याचित्॥ एवं स्मृत्यादिश्रवणमपि॥ नाध्येत व्यभिदं शास्त्रं दूषलस्य तु संनि
धौ॥ यो धीते वैवमोहात्मा स याति नरकान्वहं नितिकोर्मोक्तेः॥ वायुसंहितायामपि॥ न वेदं विद्भिः क
थनीयमेतत्पुराणरत्नं पुरश्चासनस्य॥ नाभक्तशिष्याय न नास्तिकेभ्यो दत्तं हि यत्तन्निरयंददाति॥ भ
विष्यपुराणे॥ यो न्येतानि त्वयोक्तानि धर्मशास्त्राणिसुव्रत॥ नेष्टमिष्टोतुं विप्रैर्द्रुगुप्तान्येतानि हि द्विज॥
त्रयाणां मेव वर्णानां प्रोक्तान्येतानि पंडितैः॥ श्रेयसे न तु शूद्राणां मत्रमेव च न शृणु॥ ब्राह्मणादिषु वर्ण
ेषु वेदाः सर्वे प्रतिष्ठिताः॥ मन्वादीनि च शास्त्राणि तथोगानि च सर्वशः॥ अत्र श्रवणस्य वाचनस्य च श

पुराणेनैव वेदनां॥ वदन्ति केचिद्दिङ्मासः स्त्रीणां शूद्रसमावृतां॥ तथा॥ सिद्धांतश्रवणं प्राहुर्दिज्ञानं मुनिसत्तमा॥ शूद्राणां
 च विरक्तानां तथा स्त्रीणां नरेश्वर॥ सिद्धांतश्रवणं प्रोक्तं पुराणश्रवणं बुधैः॥ सिद्धांतः सत्यर्थः॥ रामायणे
 पि॥ पठन्दिजो वा गृणभक्तं मीमात्स्यात्क्षत्रियो भूमिपतिस्त्वमीयात्॥ वणिग्जनः पुण्यफलस्त्वमीयाच्छृण्वंश्च
 शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात्॥ इदमपि विप्रादिदूरेव॥ तदुक्तं भविष्ये॥ देवाचो पुरतः कृत्वा ब्राह्मणांश्च नृपोत्तम॥
 श्रोतव्यमेतच्छृष्टेण तथा न्येश्वदिजातिभिः॥ पुराणश्रवणविधानां देवतदंतर्गतवैदिककर्मेश्वश्रवणोऽपि न
 दोषः॥ नदुक्तं वा तैत्तिरीये॥ तानेव वैदिकानां मंत्रान्भारतादिनिवेशितान्॥ विधाय मंत्रनियमं लोकबुद्ध्या प्रयु
 जत इति॥ यद्यप्यदृष्टं हेतुत्वं न वैदिकत्वं विनास्ति॥ तेन स्तोत्रादेरपि वेदे सत्वं कल्पते॥ तथापि वचनादे
 वाभावः॥ अनित्यस्यापि प्रवाहादितया कल्पसंज्ञादिनित्यविधिविषयत्वं॥ योऽपि शंखेन विद्याया
 नान्युक्ता एतानि ब्राह्मणोऽधिकुरुते स च वृत्तिं दर्शयतीति तैत्तिरीयमिति बह्वर्थवचनाच्छूद्रस्य ज्ञानोपदेशः

मंत्र
 हा

मुक्तं॥

ना

शू० क०

५ यी

य

ता

सोपि विप्रद्वारैव ॥ एते विद्वानि विधाश्च धर्माः शूद्रसमाना भीमनुपनीत द्विजस्त्रीकुंडगोलुकसंक
रजादीनामपि स्त्रियाः ॥ ते चाग्रे वक्ष्यन्ते ॥ तस्मिंश्च शूद्रस्य विप्रद्वारापुराणश्रवणेन ज्ञानमिति ॥ अथ शू
द्रस्य मंत्रविचारः ॥ तत्र त्रैविद्यात्वाद्देवमंत्रेनाधिकारः ॥ व्यासोपि ॥ शूद्रो वर्णश्चतुर्थोपि वर्णत्वादुर्ममर्ह
ति ॥ वेदमंत्रं स्वधास्वाहावषट्कारादिभिर्विनेति ॥ नृसिंहतापनीये ॥ सावित्री प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीश
ूनेच्छति ॥ पराशरभाष्येप्येवं ॥ रामतापनीये ॥ सावित्रीं लक्ष्मीं यजुः प्रणवं यदि जानीयात् स्त्री शूद्र
समर्थो गच्छति ॥ लक्ष्मीः श्रीबीजं ॥ व्याहरणे जिह्वाछेददति श्रुतेश्च ॥ मोडा निबंधेति धितत्वे स्कांदे ॥
स्वाहा प्रणवसंयुक्तं शूद्रे मंत्रं दद द्विजः ॥ शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणः शूद्रतामिप्सित ॥ एवं पुराण
विष्णुसहस्रनामचंडीस्तोत्रादिपाठेष्वनधिकारः ॥ श्रवणमात्रेधिकारेण पाठाप्रसक्तेः ॥ तदुक्तं हरिवं
शे ॥ सुगतिमिया धूर्वणा च शूद्रजातिरिति ॥ अतएव भारते ॥ विष्णुसहस्रनामसु ॥ वेदांतगोब्राह्म

णस्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् ॥ वैश्वो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् इत्यत्र शूद्रः श्रवणे
 नैवेति शंकराचार्येण व्याख्यातं ॥ किं बहुना शूद्रकर्तृकस्नानदोः श्राद्धो विप्रस्यैव पौसणमंत्रपाठः ॥ शू
 द्रस्य तु श्रवणमात्रं ॥ श्रावयेच्चतुरोवर्णानित्यस्य निषादस्थ पशुतिं योजयेदिति वष्णुपुरित्यर्थेन शू
 द्रे प्रतिश्रवणजन्यज्ञानस्यैव कर्मभिर्ग्रहणात् ॥ पुराणपाठाभावेनैतन्मंत्रेषु पाठाप्रसंगाच्च ॥ वारा
 हेपि ॥ अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मंत्रवर्जितः ॥ अमंत्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मंत्रेण गृह्यते ॥ अस्य
 श्राद्धप्रकरणपाठेऽपि इयं परिभाषा ॥ न च सा वाक्यरूपा ॥ प्रकरणेन नियंतुं शक्या ॥ अतः शूद्रकर्तृक
 कश्चादुदो अर्थप्रकाशनार्थं सर्वत्र मंत्रपाठो विप्रेण कार्यः ॥ इति शूद्रपाणिः ॥ वैदिकेऽपि विप्रेण पठनी
 यः इत्याचार्यचूडामणिः ॥ माधवीयेष्वेवं ॥ श्राद्धे यस्यां शाखायां विप्रस्य मंत्रपाठोक्तः स शूद्रश्चा
 द्दुपि विप्रेण पठनीयः इति स्मृतिकौमुद्यां ॥ मदनपाठः ॥ अमंत्रस्येति विशेषणात् स्त्रीणां तत्तुल्यं

११३० क०

६५

नांवेति शूलपाणिः ॥ यच्च ते नैवोक्तं ॥ मंत्रजन्यनियमादृष्टसिद्धिस्तनमस्कारिणेव ॥ अनुज्ञातोऽस्य
नमस्कारो मंत्रातिगोतमो नैरिति ॥ तच्चिंत्यं ॥ दृष्टद्वारेव हि ॥ तत्प्रोप्तिर्न स्वातंत्र्येण ॥ न च मंत्रनिषेधे
नियमादृष्टप्राप्तिः ॥ नमस्कारिणेव तस्मिन्नेव ॥ न हि स नमंत्रः ॥ अन्यथानस्वाचष्टेऽप्यवघातजन्या
दृष्टार्थसोपिक्रियेते ॥ तेन पितॄणां नामगोत्रतद्व्यादौ यत्र द्विजानां मंत्रमुक्तस्तत्र शूद्रस्य सर्वमंत्रापि ना-
निषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवमात्रार्थगोतमीयं ॥ न तु तिलावपनादानपि ॥ अन्येतु आवाहनादिकर्तव्यं
यथा शूद्रेण तर्धृणु ॥ देवानां देवनाम्ना तु पितॄणां नामगोत्रतद्व्यादौ भविष्योक्तेः ॥ सर्वत्र देवे देवे
भ्यो नमः ॥ पित्र्ये पितृभ्यो नमः ॥ इति नाममंत्रमाहुः ॥ केवलस्य नाम्नाऽप्ययोगान्न हत्वात् ॥ तेन नमद-
त्येतावानेव मंत्रः ॥ इति मदनपारिजातोक्तिः परास्ता ॥ कल्मषतस्तु योराण कर्मणां स्त्रीशूद्राश्चतिपि
शिष्यविधाना तेषां च मंत्रविशिष्टानां उत्पत्त्या तथैव विनियोगो योराण मंत्रपाठः शूद्रस्य भव-

६५

त्येवेत्याह ॥ अस्मत्पितृचरणास्तनमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञान्नहापयेत् ॥ इति याज्ञवल्क्योक्तो यज्ञ
 शब्देन शूद्रकर्ममात्रोद्देशेन नमस्कारविधानं ॥ यज्ञानामुद्देश्यानां पंचत्वेन विशेषणं ग्रंथे क्लृप्तं
 शावद्व्याक्यभेदापत्तेः ॥ तेन शूद्रकर्तृकतुलादानादिपूर्तेषु शूद्रस्य नमस्कारो मंत्रद्रव्यादुः ॥ योराण
 स्तविप्रस्येत्यविरोधः ॥ एतेन नमस्कारस्य पंचयज्ञेष्वेव विधानाच्छूद्रस्य नमस्कारो माहीतिमदनपरि
 जातोक्तिः परास्ता ॥ अतएव योमनेसास्वधर इति श्रुतेर्नमस्कारेण वैखल्वपि न वैदेवानमस्कारम
 तियज्ञो वै नमस् इति हि ब्राह्मणं भवतीत्याश्वलायनोक्तेः ॥ नमस्कारेण वैखल्वपि न वैदेवानमस्कारम
 कर्मो गत्वं ॥ तच्च यथा हि ज्ञानांतत्र तत्र वैदिकमंत्रोक्त्या बाधितं सच्चैत्ययज्ञादौ प्रवर्तते ॥ तथा शूद्रे
 पिकर्मोक्तो मंत्रानुष्ठितौ च प्रवर्तत एव ॥ अतएव शूद्रस्य कातीयस्मृतौ क्ता अष्टौ संस्कारा विवाह
 श्रौक्तौ हरिहरेण ॥ अतएवानुमतोऽस्य नमस्कारो मंत्रद्रुतिगोतमीयः ॥ इदं प्रतिप्रसवः ॥ तस्य चानु

इति नारायणवृत्तावप्युक्तं ३

शु.क०

इत्यत्र

७

तु

४

येयाप्रकाशकशतैपिवचनाख्यथार्थमैंद्रीस्यादितिन्यायेनांगलं ॥ एतेन देवताभ्यः पितृभ्यश्च
त्ययं वानमस्कारमंत्रद्विबिज्ञानि श्वरमदनपारिजाताद्युक्तिर्मानाभावात्परास्ता ॥ अत्र केचित् ॥ वि
प्रोमंत्रेण गृह्यते ॥ वैदिको मंत्रो विप्रस्य ॥ पौराणस्तु शूद्रैः पठनीयः ॥ नूवेदेषधिकारोदिकश्चि
छुद्रस्य विद्यते ॥ पुराणे च अधिकारो मेदर्शितो ब्राह्मणे रिति ॥ शूद्रपाणो पादौ ॥ श्रीदत्तोप्येवं ॥
तिथितले स्मार्त्तोस्तु ॥ वैदिकेतरमंत्रपाठे शूद्रस्याप्यधिकारः ॥ वेदमंत्रवर्जं शूद्रस्येत्याचारचिंताम
णो ॥ छंदोगादिके वचनाद्वेदेति विनोषणात् श्रोतव्यमेव शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचनेति निषेधो मंत्रे
तरपुराणपरः ॥ पंचयज्ञस्मान्नाश्रादुषु पौराणोपिन ॥ नमस्कारेण मंत्रेणेति पंचयज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रवि
शामेव मंत्रत्वेनानभिष्यते ॥ तूष्णीमेवादि शूद्रस्य स नमस्कारकं मतमिति योगियात्तवत्त्वेन स्ता
ने ॥ अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मंत्रवर्जित इति आहुच ॥ वाराहे विशिष्योक्तेरित्याह ॥ अनुमतो

७

१६ महा २

सह

११० कम०

न॥ तथा श्रुताणां श्रावयेदिति श्रावणविधौ श्रुतैर्विधिभिः प्रवर्तितं कुर्यात् ॥ श्रुतैर्मन्त्रैरर्थप्रति कुर्यादित्यर्थे न श्रुतस्य तु तद्गोदानादिकर्मसु मन्त्रश्रावणस्यैवांगत्वं ॥ न पाठस्य ॥ न त्वेवं श्रावणविधौ श्रावयेच्चतुरो वर्णानित्यक्ते द्विजानामपि तु तद्गोदौ मन्त्रश्रावणमेव स्यान्न पाठः इति चेत् ॥ अत्र ब्रूमः ॥ अध्येतव्यं ब्राह्मणेन वैश्वेन क्षत्रियेण च ॥ निषेकादिश्मशानां तादृत्यादिवचनबलाद्ध्ययनस्यैव कर्मंगत्वं ॥ पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्रांगमिश्रिताः ॥ वेदाः सूत्रानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशोक्तियाज्ञवल्की यज्ञेज्ञानार्थत्वाच्च ॥ श्रावणं तु फलविशेषार्थं ॥ इदं श्रुणु यान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ॥ नाशुभं प्राप्नुयात् किंचित्सोमुवेह च मानवः ॥ इत्यादौ वंडीपाठादौ च फलश्रुतेः ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ यद्रुद्रं श्रावयेद्विद्वान् द्विजान्यपर्वसु पर्वसु ॥ अश्वमेधफलं तस्य तद्रुद्राननु मन्यतामिति ॥ तेन द्विजानां यथा वेदाध्ययनं ज्ञानद्वारा कर्मार्थत्वात्पारायणाद्यर्थमक्षरग्रहणार्थत्वाच्च दृष्टार्थं ॥ न हि सिद्धांतैश्चरग्रहण

द्वार्थं ॥ फलार्थं ॥ ५३

स्य भाव्यत्वं त्यज्यते ॥ पारायणार्थत्वेन दृष्टार्थत्वात् ॥ तस्मान्नार्थत्वं नेष्यते ॥ एतन्मायपरत्नमात्रायां स्प
ष्टं ॥ तथा पुराणाद्यध्ययनश्रवणयोर्द्वयोर्विधानेर्धर्मफलार्थप्यध्ययनं ज्ञानद्वारा कर्मार्थत्वाद्दृष्टार्थं ॥
श्रवणं त्वदृष्टार्थमेव ॥ श्रद्धायां तु विपरीतं ॥ श्रवणं ज्ञानद्वारा कर्मार्थत्वाद्दृष्टार्थं च ॥ अध्यय
नं तु नास्त्येव ॥ श्रोतव्यमेव श्रद्धेण नाध्येतव्यं कदाचनेति वचनात् ॥ यदपि वार्तिके रामाणां च धर्मेष्व
र्थेष्वेव कामेष्वेव भरतर्षभोति धर्मो देवश्च कारे रधर्मो देवश्च ज्ञानमुपादानपरित्यागांगभूतं फलं ॥ तेन दृ
ष्टार्थमेव श्रवणमित्युक्तं ॥ तदपि श्रद्धमात्रपरं ज्ञेयं ॥ द्विजानां तु पाठ एव ज्ञानार्थः ॥ यद्वास्तु द्वि
जानां श्रवणं दृष्टार्थं ॥ पाठश्रवणयोरन्यतरस्यापि ज्ञानार्थत्वेनैव तद्वदनादश्रवणनियामकाभा
वात् ॥ मंत्रपाठस्तु भविष्यवचनादेवेति ज्ञेयं ॥ अन्यथा श्रावयेदित्येव श्रद्धमात्रपरत्वेनैव तद
नादश्रवणादित्युक्ततरमीमांसा न्यायेन मोक्षे तस्यानधिकारान्मोक्षग्रहणं विरुध्येत ॥ नन्वेवं श्र

मोक्षे च

१५०००

९

द्या
धा

णविधोऽशुद्धेस्तानार्थत्वेन हृष्टार्थत्वान्नियमविधिद्विजेच फलार्थत्वात् पूर्वविधिरिति वैरूप्यं स्यात् ॥ मै
वं ॥ अध्ययनविधिवद्यद्यत्तदुत्पत्त्युपबन्धेन सर्वसंग्रहात् ॥ सर्वत्रा पूर्वविधिस्तत्त्वं ॥ फलतो नियमो दिव्य
पदेशादिति वार्तिको क्तरीत्यापरिहाराच्च ॥ सर्वश्चाध्ययनविधिन्यायस्तत्त्वानां पत्रे श्रवणविधौ
संधारणीयः ॥ एतच्च एवं भारतादिवाक्यान्त्यपि यो ज्ञानी स्यादिना वार्तिकेऽपि सूचितं ॥ तदिदं यद
क्तं सुधीभिर्दृढं विभावनीयं ॥ तस्माच्छ्रुत्वा पूर्वोक्तोक्तिकर्मसु पौरोराणां मेव विप्रस्य पाठे न वैदि
कानामिति सिद्धं ॥ ॥ अथ श्रुत्वा कर्मधिकारः ॥ तत्र कामश्रुतयो यथाध्ययनविधिसिद्धवि
द्यद्विजपरादतिश्रुत्वा विशेषेण श्रौतकर्मधिकारः ॥ तथा स्मार्तपौराणाः ग्रहयत्तमहादान
पूर्तश्चादिविधयः फलकामित्वाच्चतुर्वर्णपरादतिश्रुत्वा पितृणां अधिकारः ॥ नम्लेच्छादीनां
विद्याक्षोपाभावात् ॥ नन्वेवं तं नोक्तमहारुद्रलक्षहोमादिष्वधिकारः ॥ श्रुत्वा दित्येव न तत्र
तश्च श्रवणविधिसिद्धाविद्यत्वात् २

९

गद्योक्त

बोरकमंत्राणामंगलत्वेन शूरस्य सर्वा गोपसंहाराभावेनांधादीनां मिवानधिकारात् ॥ सर्वा गोपसंहारा
प्र रेणहि प्रधानविधिर्वै निरितिषष्ठे वर्णितं ॥ कथं तर्हि शूद्रस्य वैदिकमंत्रयुक्ते होमांगकुशकंठिकापेक्षे च
तुलादावधिकारः ॥ उच्यते ॥ न्यायतो निषिद्धोऽप्यधिकारः ॥ कर्मविशेषेषु तत्तद्वचनैः प्रतिप्रसूयते ॥ नि
षादरूपतेरिव रौद्रेष्टेन तु शूद्रस्य गृह्योक्तो गङ्गानासंभवः ॥ वेदानधीत्यवेदोवावेदं वापि यथाक्रममि
ति स्मृतेरेकवेदाध्ययनपक्षे वेदांस्तरीयस्यैव श्रवणादिना तर्हि संभवादात् त्विज्यत्वा नित्यमानपेक्षणात् ॥
नियमस्तु प्रधानमात्रे उक्तं चेत् तत्सविस्तरं दानकमलाकरे स्माभिः ॥ अत्रापि च वक्ष्यते ॥ यत्र तु नैवैदिक
मंत्रांगं ॥ तत्र वचनाभावेऽप्यधिकारश्रवणविधिसिद्ध्या न तत्वात्कामित्वाच्च यथाविनायिकशतं
त्यादौ यत्र वामंत्रांतरं यथाग्रहयते स्मृति संग्रहे नाम मंत्रेण शूद्रस्य कुर्यादौ मादिकं बुधः ॥ इति ॥ त
त्र मंत्रांतरेणापि सर्वा गोपसंहारात् ॥ सोयं कुत्रास्ति कुत्र नास्तीति विविच्यते ॥ तत्रादौ विहितानि अग

दा

आचोऽलमनुव्याणां सर्वेषां तद्विवर्णकं ॥

१० कम० स्वसंहितायां ॥ शुचिब्रततमाः शूद्राधार्मिकाद्विजसेवकाः ॥ स्त्रियः पतिव्रताश्चान्ये प्रतिक्रोमानुलोम
जाः ॥ लोकाः श्रवणं लुपयंतं सर्वेषां अधिकारिणः ॥ अत्र द्यक्षोराममंत्रे तथा श्रुतिर्ब्रह्माह षड्वर्णस्मृति
म वर्णद्वयात्मकं ॥ ब्रह्मसंमंत्रं ॥ षड्वर्णब्राह्मणादीनां शूद्रादीनां द्विवर्णकं ॥ तदन्येषां देशिकेन वक्तव्यं तार
१० कं परं ॥ तत्रैव ॥ मंत्रेषामुपदेष्टव्यौ ब्राह्मणाद्यनुरूपतः ॥ ब्रह्मोत्तरेखंडे ॥ शिवपंचाक्षरं प्रक्रम्य ॥ महापात
कदावाग्निः सोयं मंत्रः षडक्षरः ॥ प्रणवेन विनामंत्रः सोयं पंचाक्षरो मतः ॥ स्त्रीभिः शूद्रैः श्रसंकीर्णै
धायिते मुक्तिकांक्षिभिः ॥ नास्य दीक्षान होमश्च न संस्कारो न तर्पणं ॥ न काकनियमश्चात्र जपः सर्व
वि रयं मनुः ॥ एतद्दीक्षा तत्रैव ॥ परं कृतिरूपेणोक्ता पुण्यतीर्थे जलैस्नातं राजानं समुपोषितं ॥ प्रादुर्मुखं
चोपवेश्याग्नेन त्वा शिवपदांबुजं ॥ तन्मस्तके करं न्यस्य ददौ मंत्रं शिवात्मकमिति ॥ स्मृतिको मुद्याना
राहे ॥ ब्राह्मणक्षत्रियाविशांपंचरात्रं विधीयते ॥ शूद्रादीनां तु त्र्योत्रपदवीमुपयास्यति ॥ अन्येस्तु तत्र १०

१५ वर्णाश्रमविसेनेदे देवाः स्थाप्यास्त नान्यथा ॥ ब्रह्मावुब्राह्मणे स्थाप्यो गायत्री सहितः प्रजुः ॥ १५

शुक्र० कम०

११

पू

शुक्रस्य

मंत्रदीक्षौ ॥ ॥ अथ शुक्रस्य देवस्थापनं ॥ कल्पतरो देवी पुराणे ॥ चतुर्वर्णे स्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखा
र्थिभिः ॥ भैरवोऽपि चतुर्वर्णे रंत्य जानां तथा मतः ॥ मातरः सर्वलोके स्तथाप्याः पुजाः स्ततोत्तम ॥ लिङ्गं गृहीत्य
तिर्वापि संस्थाप्य तु यजेत्सदा ॥ त्रिस्तुती सेतो पितामह चरणास्त ॥ देवप्रतिष्ठायां शरद्वादीनां नाधिकारः ॥
स्त्रीणां सनुपनीतानां शरद्वाणां च नरेश्वर ॥ स्थापने नाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वा शंकरस्य च ॥ यः शरद्वसंस्कृतं
लिङ्गं विष्णुं वापि नमस्कृतः ॥ इहैवास्ति तद्गुणानि पश्यत्यामुष्मि के किमु ॥ शरद्वातुपनीतो वास्ति यो वापि
नितोऽपि वा ॥ केशवं वा शिवं वापि स्पर्शे नरकमश्नु सदा तिबद्धा रदीयस्कांदाद्युक्ते रित्याहः ॥ चतुर्व
र्णैरिति पूर्ववचनादिष्णवादि प्रतिष्ठायां विकल्पः शुद्धिः नितु युक्तं ॥ अनेते वस्पर्शने नाधिकारोऽस्तीत्य
न्यत्र पाठः ॥ अथ शुक्रस्य देवपूजा ॥ शिवसर्वस्वभाविष्ये ॥ यस्तु पूजयति लिङ्गे देवादिमांसे जेत्यति ॥ ब्रा
ह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शरद्वातुपनीतः ॥ तस्य प्रीतः प्रदास्यामि शुभां लोकाननुत्तमो ॥ गोदातिथितत्वे

११

२ x अतएवाग्रे उक्तं ॥ अथ शूद्रस्य वक्ष्यामि गदतः शृणु माधव ॥ ह्यनीमममम कौचमम कर्मपरायणो ॥ नमस्कारप्रियो नित्यं मम
विताव्यवस्थितः ॥ शूद्रः x

श्रोत्रेति पाठो लिखितः ॥ शूद्रकर्मणि वैदेवियो नित्यं तु समाचरेत् ॥ त्यक्त्वा शपिसहस्राणि शूद्रमेव तु
याम्यहं ॥ तस्मात्तत्रैव ॥ चातुर्वर्ण्यस्य वक्ष्यामि दीक्षा मद्ययज्ञास्विनीत्यपक्रम्य द्विजानां दीक्षामुक्त्वा शूद्र
स्यापि प्रवक्ष्यामि मद्रक्तस्य वरानने ॥ इत्यादिना शूद्रादीनां दीक्षोक्ता ॥ वामनपुराणे ॥ तश्चैतकां रभग
वांश्चातुर्वर्ण्यं हरार्चने ॥ इत्युक्त्वा वसिष्ठपुत्रस्य शोक्ते स्तच्छिष्यादीनां च शिवदीक्षामुक्त्वा दुर्गोदर
स्य शूद्रस्य दीक्षामुक्तीकृतं ॥ एवं स भगवान्ब्राह्मापूजनीय शिवस्य तु ॥ कृत्वा तु चातुराश्रम्यं स्वमे
व भवनं गत इति भाविष्येति ॥ ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं कुलीनां शूद्रमेव च ॥ पुरुषं ब्राह्मिणं वापि दीक्षयेत्सु
र्यमंडले ॥ एवं च विशेषवचनं तत्र शूद्रस्याधिकारः ॥ वाराहे ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशंपंचरात्रं विधी
यते ॥ शूद्रादीनां तु श्रोत्रपदवीमुपयास्यति ॥ स्मृतिको मुद्यां तु शूद्रादीनां तु तच्छ्रोत्रपदवीमुपया
स्यति ॥ इति पाठं वाराहे उक्त्वा पंचरात्रोक्तं वैष्णवसौशाक्तं वैनायकैषु मंत्रेष्वधिकार उक्तः ॥ इति

न

स्कांदे ॥ शूद्रः कर्माणि यो नित्यं स्वीयानि कुरुते प्रिये ॥ तस्याहमर्चो गृह्णामि चंद्रवंडविभूषते ॥ त्रेंगे ॥ अ
थ रुद्रो महादेवो मंडलं उवाच ॥ पूज्यो हं ब्राह्मणानां च क्षत्रियाणां विशेषतः ॥ वेश्यानां चैव शूद्राणां शू
द्राणां पूजकस्य च ॥ स्त्रीणां चैव अधिकारोऽस्ति पूजादिषु न शूरोऽयः ॥ नृसिंहपुराणे ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रियां
वैश्याः स्त्रियः शूद्रास्त्यजातयः ॥ संपूज्यं तं सुरः श्रेष्ठं नरसिंहवपुर्धरा ॥ मुख्यं ते चाशुभेर्दुष्टे जन्मकोटि
समुद्रवेरिति ॥ सूतसंहितायां ॥ पंचाक्षरेण पूजामुक्ताह ॥ ब्रह्मचारी ग्रहस्थो वा वा न प्रस्थश्च सुव्रतः ॥
एवं दिने दिने देवं पूजयेद्द्विकापतिं ॥ नमो तं माशिवे नैव स्त्रीणां पूजा विधीयते ॥ विरक्तानां च शूद्राणां मेव
पूजामकीर्तितः ॥ पंचाक्षरस्य श्रुतौ नम आदित्वे विस्त्री शूद्रो नमो तत्त्वं ॥ अन्ये त्वं तेभिर्नमः शब्द
माहः ॥ अन्येषामपि सर्वेषामपि सर्वेषां नराणां मुनिपुंगव ॥ पूजां देवा लभेद्दृष्ट्वा प्रणामस्तस्य कीर्तितः ॥
एवं पूजा कृता येन सफलं तस्य जीवितं ॥ यत्तु मनः ॥ जपः स्तपः स्तीर्थसेवा प्रव्रज्या मंत्रसाधनं ॥ देव

१५० क०

१२

ताराबेनचैवस्त्रीशूद्रपतनानिषद इति ॥ तद्विहितभिन्नपरं ॥ स्पर्शयुक्तपूजापरं वा ॥ एतच्चपुराणप्रसि
द्वर्जर्णलिंगपूजाविषयं ॥ यानितुत्रिस्थलीसेतौ नारदीये ॥ यः शूद्रेणार्चितं लिंगं विष्णुं वा प्रणमेन्नरः ॥
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा प्रायश्चित्तशतैरपि ॥ न मेघः शूद्रसंस्पर्शं लिंगं वा हरिमेव वा ॥ स सर्वयातनाभोगी
यावदाचंडलारक्तः ॥ पारवंडपूजितं लिंगं न स्वापारवंडतां व्रजेत् ॥ आभीरपूजितं लिंगं न त्वानरकमश्नुते ॥
योषिर्द्विः पूजितं लिंगं विष्णुं वापि न मेनुयः ॥ सकोटिकुलसंयुक्तमाकल्यं रौखं वसेदित्यादीनि ता
निभूतनरुजापितलिंगविषयाणि ॥ यदा प्रतिष्ठितं लिंगं मंत्रविद्विर्ब्रथाविधि ॥ तदा प्रभृतिशूद्रश्च
न योषिद्वापि न संस्पर्शेत् ॥ इति त्रैवाकैः ॥ अन्ये नृजगद् ॥ लिंगनमस्कृत्तुं दोषोक्तः ॥ शूद्रस्य पूजा
यां फलमस्तेव ॥ नूतने लिंगाश्चाश्लक्ष्मामादौ तु स्पर्शरहिता पूजा शूद्राद्यैः कार्यः ॥ शूद्रो वा नु
पनीतो वा स्त्रियो वा पतितोऽपि वा ॥ केशवं वा शिवं वापि स्पृश्या नरकमश्नुते ॥ यातुपूजयते लिंगं विष्णुं

वा ह्यप्यपि हरं विष्णुं न स्पृशेत्तु यदुत्तरी ॥ ४९

१२

तु

वाशिवमेववा ॥ सनाथा मतनाथा वातस्थानास्तीह निष्कृतिः ॥ स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च जने
श्वर ॥ स्पर्शनेनाधिकारोस्ति विष्णोर्वाशंकरस्य चेति स्कांदोक्तेः ॥ चत्वारो ब्राह्मणेः पूज्यास्त्रयो राजस
जातिभिः ॥ वैश्वेदोर्वेवसंपूज्योतथैकः शूद्रजातिमिरिति स्कांदोक्तेः ॥ वाराहे तु शाक्यग्रामे स्पर्शनि
षेधेन प्रतिमादावित्युक्तं ॥ शाक्यग्रा मं नक्षत्रं स्पृशेत् शूद्रानवर्णो वसंधरे ॥ स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्प
र्शाधिको मतः ॥ मोहाद्यः संस्पर्शश्चूडो योषिद्वर्षिके दाचन ॥ सपते नरके धारे यावदाभूतसंप्लवं
॥ यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसंधरे ॥ दरादे वा स्पर्शं न्यूजां कारयेत्सु समाहितः ॥ सर्ववर्णैस्तु
संपूज्याः प्रतिमाः सर्वदेवताः ॥ लिङ्गा न्यपितुर्पूज्यानि मणिभिः कलितास्तथैति विष्णुपुराणेपि ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च एथि वीपने ॥ स्वधर्मतत्परौ विष्णुमाराधयति नात्यथा ॥ यत्तु प्र
योगपारिजाते विष्णुधर्मोत्तरे ॥ शाक्यग्रा मशिलां वापि चक्रां वित्तशिलां तथा ॥ ब्राह्मणः पूजये

१५० क०

१३

शिवः

भित्त्यंक्षत्रियादिर्न पूजयेत् ॥ इति ॥ तत्सर्गसहितपूजापरं ॥ अक्षितपरमित्यन्ये ॥ विशेषस्तु मत्तु
तपूतर्कमत्ताकरे निर्णयसिंधोचजेयः ॥ एवं पार्थिवपूजनेष्वधिकारः ॥ मृदिस्मगोशकृत्पिष्टता
म्रकांस्यमयुतुवा ॥ कृत्वालिङ्गं सकृत्पूज्यवसेत्कल्मायुतं दिवीति तिथितत्वे भविष्योक्तेः ॥ वैदिकमं
त्राभावाच्च ॥ तदुक्तं तत्रैव स्कांदे ॥ मृदादूरणसंघट्टप्रतिष्ठापनमेव च ॥ स्थापनं पूजनं चैव विसर्ज
नमतः परं ॥ इति महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् ॥ पशुपतिः शिवश्चैव महोदेव इति क्रमः ॥
भविष्ये ॥ शर्वायै शितिमूर्तये नमः ॥ भवाय जनकमूर्तये नमः ॥ रुद्राय वह्निमू० उग्राय वायुमूर्तये ०
भीमाय काशमू० पशुपतये यज्ञमानमू० महादेवाय सोममू० इशानाय सूर्यमू० मूर्तयो ही भवे स्ये
ताः पूज्याः पूर्वोदितः क्रमात् ॥ आग्नेय्येताः प्रपूज्यास्तु वेद्यो लिङ्गेशिवं यजेत ॥ अत्र प्राचीनमग्र
तः शंभोरिति रुद्रायामले निषेधात् प्रांतं प्राची ॥ किंतु प्रसिद्धैव ॥ एवं नवरात्रे देवीपूजादौ ॥ एवं

चविंध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतद्रूपकम्यवैश्वेः शरद्रेर्भाक्ते केर्त्तुं छेरन्यैश्च मानवैरिति हेमाद्रौ
भविष्योक्तेः ॥ एवं नानामिह गणैः पूज्यते सर्वदा सुभिः ॥ विनामंत्रैस्तामसीत्यात्केरातानां तु सं
मतेति रूपनारायणीये भविष्योक्तेः ॥ तथा व्रतोपवासादिष्वपिशरदस्याधिकारः ॥ वैश्याः श
राश्च ये मोहादपवासं प्रकुर्वते ॥ त्रिरात्रं पंचरात्रं वा समदिष्वपिशरदस्याधिकारः ॥ तेषां व्युत्तिर्न वि
द्यते ॥ इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ॥ नवरात्रे तु भवत्येव ॥ नवरात्रोपवासद्रूपत्वाच्चाग्रेणः क्षत्रिये
वैश्वेः शरद्रेरन्यैश्च मानवैः ॥ स्त्रीभिश्च कुरुशार्दूलतद्विधानमिदं शृणु ॥ इति भविष्ये शरदस्या
प्युक्तेः ॥ एवं प्रायश्चित्तं शरदे जपहोमरहितं देयं ॥ तस्माच्छूद्रसमासाद्य सदा धर्मपथे स्थितं ॥ प्रा
यश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितमिति मिताक्षरायामंगिरसोक्तेः ॥ अत्र जपहोमवर्ज्य
प्रायश्चित्तेदानतीर्थयात्रादौ न शरदसंबंधविधेरुपसंहारः ॥ हविरुभयत्ववद्विशिष्टोद्देशे

१५० क०

९४

वाक्यभेदाद्विजानांतदभावापत्तेश्च ॥ किंतुशूद्रसंबंधिप्रायश्चित्तेषु देशेन जपहोमवर्जत्वविधि
र्लाघवात् ॥ अत्रकेचित् ॥ प्रधानभूतयोः जपहोमयोर्निषेधो न त्वंगभूतयोः ॥ अतएव महाणवैर्लौ
किकाग्रौ स्त्रीशूद्रयोः प्रायश्चित्तांगव्यावृत्तिर्होमो विप्रद्वारे कर्तव्याहः ॥ तन्न ॥ आरम्भे सर्वरुद्रा
णां समाप्तौ च विशेषतः ॥ आज्येनैव हि शास्त्राग्रौ जुह्याद्याहृती एव च ॥ आहुं कुर्याद्भूतानि
वुगोहिरण्यादिदक्षिणां ॥ स्त्रीणां होमो न कर्तव्यः पंचगव्यंतथैव चेति ॥ जाबालिना गृह्याग्नि
नियमात् ॥ न चाग्नेः प्रतिनिधिरस्तीत्युक्तं षष्ठे ॥ नवालो किकाग्रैर्वचनमस्ति ॥ तेनाविशेषा
दुभयोर्निषेधः ॥ अतो महादाने घृण्यधिकारः ॥ तथा च हिरण्यगर्भमहादाने शूद्रस्यैकादशसं
स्काराः ॥ स्त्रीणां च षट् नमो मंत्रश्चेति मदनरत्नादिसर्वग्रंथाः ॥ महादाने मातृस्येपि ॥ स्त्री
णां कुंडानि विप्रैर्द्रव्योन्याकाराणि कारयेत् ॥ शारदातिलके ॥ वेश्यानां मर्दुचंद्राभं शूद्राणां च

९४

त्रिकोणकं ॥ इति ॥ शूद्राणां कुंडोक्तेः स्त्रीशूद्रयोः सधर्मत्वाच्च ॥ अतएव मात्स्ये हिरण्यगर्भे ॥ नरो वा
यदिवानारी एवं ब्रह्मात्मसंभवं ॥ यः करोति महापुण्यं शृणुतस्यापि यत्फलमित्युक्तं ॥ कामधेनु
दानेणाग्नेये ॥ ब्रह्मविदक्षत्रशूद्राणां कर्त्तव्या यत्नतो नृपेति भविष्योत्तरे ॥ हलपंक्तिदानेपि ॥ अथ
नैनमहीपालदानमेतैर्नृपोत्तम ॥ दातव्यं भक्ति युक्ते नस्त्रियावापुरुषेण वा ॥ ब्रह्मंडे सप्तद्वीपदा
ने ॥ सप्तद्वीपाह्वयं दानमेवं कृत्वा तु मानवः ॥ नारी वा पुरुषो वापि वैरंचं लोकमाप्नुयात् ॥ धान्यपर्व
तेपि ॥ दिव्या विमानमारुह्य नारी वा पुरुषोपि वा ॥ तत्रैव कार्पासा चलेपि ॥ इत्युच्चार्य नरो दद्यान्नारी
वा विधिपूर्वकं ॥ तिलपर्वतेपि ॥ पुण्यक्षयादिहा गत्य राजा भवति धार्मिकः ॥ नारी वा तस्य पत्नी
च सुभगारूपसंयुता ॥ तथा ॥ मां धात्रा युवनोऽश्वेन कार्त्तवीर्येण चैव हि ॥ दानमेतत्पुण्यं दत्तं
पत्नीभिः स्तथैव च ॥ न च वचनात्तमात्रेधिकारः ॥ अनुवादेन फलाद्यर्थत्वात् ॥ यद्यपि नररति

१५० क्रम०

१५

सामान्यस्य विद्वद्विषयत्वादि जपरत्वमेवार्हं ॥ तथापि क्वचिच्चतुर्वर्गग्रहणात्कचिच्छूद्रस्य क्व
चिच्चस्त्रियाः परामर्शात्स्त्रीशूद्रयोः समानधर्मत्वाविणविधिसिद्धिर्विद्यत्वात्कामित्वाच्च शूद्रस्या
प्याधिकारः ॥ तदुक्तं ॥ अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्वधर्मे न वैदिक इति ॥ मोक्षधर्मेऽपि ॥ मंत्रवर्जनदुष्यति
कुर्वाणाः पौष्टिकीं क्रियामिति ॥ पंचगव्येऽपि स्त्रीणां विकल्पाः ॥ स्त्रीशूद्रस्य विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं
समादिशेत् ॥ पंचगव्यं तु कुर्वन् स्नात्वा पोषाशुचिर्भवेदिति पराशरोक्तेः ॥ शूद्रे तु न निषेधः ॥
यत्स्वत्रिः ॥ पंचगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिबेत् ॥ उभो तौ तु त्मकर्माणो पूयारं व्यनरं केवसेदि
ति ॥ तत्प्रायश्चित्तं विना ज्ञेयं ॥ विशेषः प्रायश्चित्तं न रत्ने ज्ञेयः ॥ एवं पूर्तेऽपि जलाशयोत्सर्गप्रासाद
प्रतिष्ठा महादानादिष्वपि शूद्रस्याधिकारः ॥ अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्वधर्मे न वैदिक इति व्यास
जातूकर्ण्योक्तेः ॥ पूर्तमाह हे माद्रौ मद नरत्ने च जातूकर्ण्यः ॥ वापी कूपे तडागादि देवतायतना

निच॥ अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते॥ तत्रैव नारदः॥ ग्रहोपरागे यद्दानं सूर्यसंक्रमणेषु
च॥ द्वादश्यादौ च यद्दानं तदेतत्पूर्तमुच्यते॥ शंखः॥ रोगिणां परिचर्या च पूर्तमित्यभिधीयते॥ तत्रैव
स्मृत्यंतरे॥ बहिर्वेदे च यद्दानं तत्तौर्तिकमुदाहृतं॥ तेन कर्मविपाकदानादावप्यधिकारः॥ मनुः॥ द्वा
नधर्मनिषेवेतनित्यमैष्टिकेषु ऐष्टिकेषु तौर्तिकं॥ श्रौतस्मार्त्ताग्नि साध्यं कर्मांगदानमिष्टं॥ व्यासोपि॥
वर्णानामाश्रमाणां च चतुर्वर्ण्येषु धिष्ठिर॥ दानधर्मप्रवक्ष्यामि यथा व्यासेन भाषितं॥ विशेषस्तु
मल्लते दानकमलाकरे स्तेयः॥ यत्र यत्र महादानजलोऽसर्गादौ वैदिकमंत्रयुक्ते वचनादथकारस्य
वाधानादावधिकार उक्तः॥ तत्र द्रव्यी गतिः॥ वैदिकमंत्ररहितं विप्रैः कार्यमित्येकः पक्षः॥ मंत्रवर्जं
नदृष्यंतिकुर्वाणाः पौष्टिकीं क्रियामिति मोक्षधर्मेषु व्यासीक्तेः॥ मनु रपि॥ धर्मेषु बस्तु धर्मज्ञाः
सतांधर्ममनुव्रताः॥ मंत्रवर्जनदृष्यंति प्रशंसां प्राप्नुवंति चेति॥ यत्तु मेधातिथिनोक्तं॥ यानि मं

१६०क०

१६५

अरहितानि व्रतोपवासादीनि तान्यनुष्ठितः ॥ शूद्रानदुष्यन्ति न पुनः समंत्राण्यपि मंत्रवर्जमनुष्ठितं तो
नदुष्यन्तीति ॥ समंत्रकविधेः शूद्राः प्रतिअप्रवृत्तत्वेन मंत्रवर्ज्यानुष्ठाने शब्दमनुष्ठानं स्यादिति ॥ तन्न ॥
छपतीष्टिवधुंगग्राहिकया विधाने मंत्रवर्जता विधानात् ॥ अन्यथामंत्रहीने व्रतोपवासादावनधि
काराप्रसंगात् तत्राविधिर्वैयर्थ्यात् ॥ तस्मात्समंत्रमंत्रवर्जता विधानार्थमेवेतत् ॥ अन्येत्वादः ॥
विप्रैर्वैदिकमंत्रेणैव होमादिकार्यं ॥ वक्ष्यमाणपराशरोक्तेः ॥ माधवीयेप्येवं ॥ पौराणमंत्रेष्वार्यैः
कर्तृकैः केषुपाठएव ॥ यजमानेषु तेषां श्रवणमात्रं ॥ उक्तयुक्तेः ॥ श्रवणविधिजन्यज्ञानस्यैवांग
त्वात् ॥ वैदिके तु याजमानेन मस्कारमात्रं ॥ अनुमतोऽस्य न मस्कारो मंत्रवृत्तिगोतमौक्तेः ॥ व्यासम
न्वादिवाक्या यप्येतद्विषयाण्येव ॥ अस्येति षष्ठी श्रुत्या यजमानस्य याज्येति वत् ॥ तात्संबंधि
त्वात् ॥ पौराणो विप्रस्य ॥ अमंत्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मंत्रेण गृह्यत इति पूर्वोक्तवाराहोक्तेः ॥ यनुस

१६५

मंत्रक होमस्य पुत्रप्रतिग्रहांगत्वाद्याहृत्यादिमंत्रपाठे च स्त्रीशूद्रयोरनधिकारात् ॥ तयोर्दत्तकः पु
 त्रोनभवत्येवेति शुद्धिविवेके रुद्रधरेणोक्तं ॥ तत्र ॥ भर्तुस्तया स्त्रिया अपि प्रतियहोक्तेः ॥ तदा हवसि
 षः ॥ मस्त्रीपुत्रं दद्यात्प्रतिग्रहीयाद्वा न्यत्राभुजाना दूर्तुरिति ॥ इदं तज्जीवने ॥ तद्दूर्ध्वं तु स्वातंत्र्यात्
 नानुज्ञापेक्षा ॥ यद्यपि मेधातिथिना भार्यात्वदृष्टरूपं दत्तकत्वं होमसाध्यमुक्तं ॥ स्त्रियाश्च हो
 मासंभवस्तथापि व्रतादिवद्धि प्रद्वारा होमादिकारयेदिति हरिनाथादस्यः ॥ गौडसंबन्धतत्वेप्ये
 वं ॥ एवं शूद्रस्यादुत रोगशान्तिकर्म निपाक तुलादावपि ॥ स्त्रीशूद्राश्च सधर्माण इति स्मृतेः ॥ अ
 तएव शूद्रकर्तृक होमो विप्रद्वारेव पराशरेणोक्तः ॥ दक्षिणार्थं तु यो विप्रः शूद्रस्य हेतुं यादुविः
 ब्राह्मणस्तु भवेच्छूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेदिति स्मृतिः ॥ अत्र माधवाचार्यः ॥ यो विप्रः शूद्रदक्षि
 णामादाय तदीयं हविः शान्तिः पुष्ट्यादि सिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति तत्र विप्रस्यैव दोषः ॥ शूद्रस्तु

एवं स्त्रीणामपि ॥

शुक्र
रा
१७ स

होमफलं लभेतेति व्याचक्षते ॥ एतच्चास्माभिर्निर्णयसिंधोः सविस्तरमुक्तं ॥ तेन सर्वत्र श्रद्धाणां वै
दिकमंत्रहोमेद्वौ पक्षौ विप्रद्वौ समंत्रकः ॥ अमंत्रको नाम्नाच्चेति ॥ ॥ अथ श्रद्धासंस्काराः ॥
यमः ॥ ॥ श्रद्धोपेवंविधिः कार्यो विना मंत्रेण संकृतः ॥ न केनचित्समसृजेच्छ्रद्धासातं प्रजापतिः
॥ छंदसामंत्रेण ॥ व्यासोपि ॥ गर्भाधानं पुंसवनं सीमंतोनातकर्म च ॥ नामाक्रियान्निष्क्रमोन्नप्रा
शनं वपनक्रिया ॥ कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारंभः क्रियाविधिः ॥ केशांतस्तानमुद्राहो विवाहा
ग्निपरिग्रहः ॥ व्रताग्निसंग्रहश्चैव संस्काराः षोडश स्मृताः ॥ इत्युक्त्वाह ॥ न वैताः कर्णवेधांतामंत्र
वर्जं क्रियाः स्त्रियाः ॥ विवाहो मंत्रतस्तस्याः श्रद्धासंस्कारा मंत्रतो दश ॥ यत्तु स्मृतिकौमुद्यां मदनपाले
नोक्तं ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां गर्भाधानसीमंतनातकर्म नाम कुर्यान्नप्राशनचूडोपनयन
व्रतचर्याध्वयनसमावर्तनविवाहयज्ञदानानि समानानीति सूत्रं तूक्तोद्दिष्टं जानाते वोक्तैः ॥ विवा
हमात्रं संस्कारं श्रद्धोपिलुप्ततां सदेति ब्राह्मण्य ॥ न श्रद्धासंस्काराणां कर्मादि ॥ एवं चोक्तं भावः ॥ चू

डाकर्मद्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मसदृशमनूक्तेरिति ॥ तच्चिंत्यं ॥ सोमं तस्योपनयनादिसाम्यार्थत्वा
दन्यथादानेप्यनधिकारापत्तेर्मानवीये च धर्मतदुक्तं ॥ १२ ॥ इहो मादिनिधेयात् ॥ तदाहमनुः ॥ वैजि
कैर्गार्भिकैर्होमैश्चूडामौंजीनिबंधनैः ॥ वैजिकंगार्भिकं चेन्नो द्विजानामपमृज्यत इति ॥ अतएव मदन
रत्ने ॥ हिरण्यगर्भदाने ॥ गर्भाधानं पुंसवनं सीमंतोन्नयनं तथा ॥ कुर्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजसत्तमा
इत्येकाजातकर्मोदिकाः ॥ कुर्यात्क्रियाः षोडश चापराः इत्यत्र मातुस्ये स्त्रिया जातकर्मनामकरणनि
क्रमान्नप्राशनचूडाविवाहः षट् संस्काराः ॥ १३ ॥ इहाणां तु षडेते पंचमहायज्ञैस्तैकादशे लुक्ते ॥ रूपनाराय
णहरिहरभाष्ययोरप्येवं ॥ १४ ॥ इधस्ते ॥ द्विजानां षोडशैवस्युः १६ ॥ इहाणां द्वादशैव हि ॥ पंचैव मिश्रजा
तीनां संस्काराः कुलधर्मतः ॥ वेदव्रतोपनयनमहानाम्नीमहाव्रतं ॥ विना द्वादश १६ ॥ इहाणां संस्कारा
नाममंत्रत इत्याह ॥ अपरार्कस्तु ॥ गर्भाधानमृतौ पुंसवनमित्याह ॥ एतच्चातुर्वर्ण्यपरं ॥ न द्विजाति
मात्रपरं ॥ तथा सैत्युपनयनं विधाय वाच्यं स्यादिति ॥ तेन तन्मते गर्भाधानपुंसवनसीमंतजातक

श्रु क म०

१८

स्य

प्य

न

स्कारं
र्मनामनि क्रमां प्राशनं चोलाख्या अष्टौ भवन्ति ॥ कल्मतरो ब्राह्मे ॥ विवाहमात्रं संश्रद्धेः भतां सदोत्क
क्तं ॥ अत्र सदसंश्रद्धेः गोचरत्वेन देशभेदाद्वा व्यवस्थेति तत्त्वं ॥ यत्तु मनुः ॥ न श्रद्धेः पातकं किं चिन्नयसंस्का
रमर्हतीति ॥ तदर्थमाह मेधातिथिः ॥ यत्सामान्यतो निषिद्धं स्तियान्नतादितदतिक्रमे स्य तथा पापं य
था द्विजानां ॥ उपनयनरूपसंस्कारं च नार्हतीति ॥ ते च तूष्णीं कार्याः ॥ पूर्वोक्तयमाद्युक्तेरिति दिक् ॥
श्रद्धेः चोले च न पंचचूडादिपक्षः ॥ तस्य गोत्रचिह्नत्वात् ॥ श्रद्धेः च तदभावात् ॥ यद्यपि तस्माद् श्रद्धेः
सर्वाः प्राजाः काश्यप इति शतपथश्रुतेः ॥ गोत्रनाशे तु काश्यप इति हेमाद्रौ व्याघ्रपादोक्तेः श्वकाश्य
पगोत्रमस्ति ॥ अतएव पिंडादीनिर्वपेद्वा रमा मतो गोत्रतत्त्वमिति हेमाद्रौ भविष्यवचनं ॥ तथापि
आह एव तत् ॥ ननु प्रकारप्राप्तो प्रमाणमस्ति ॥ सध्यपत्न्याभावाच्च ॥ अतएव मनुना द्विजानां
धर्म इत्युक्तं ॥ अर्थप्राप्तं श्रद्धेः केशवपनं तु वार्यत इति मेधातिथिः ॥ तत्र चोले विकल्मेने श्रद्धे
यां सर्वमुंडनं ॥ शिखाधारणं वा ॥ श्रद्धेः स्यान्नियताः केशवपनं तु न वार्यत इति वसिष्ठोक्तेः ॥ अ
माद्रौ श्रद्धेः

१८

तएवहाशितः॥स्त्रीशूद्रौतुशिरवांछित्वाकोधाद्वैराग्यतोपिवा॥प्राजापत्यंप्रकुर्यातांनिष्कृतिर्नान्यथाभ
वेत्॥इतितच्छेदेप्रायश्चित्तमाह॥अतएवगोउस्त्रीणांविधवानांशिखादृश्यते॥यत्तुपामे॥नशिखीनोप
वीलीस्यान्नोच्चरेत्संस्कृतांगिरं॥मध्यपत्रेनभुंजीतब्रह्मवृक्षस्यभामिनीति॥तन्मुंडितपरिग्रहपक्षेद
तिदिक्॥विशेषस्तुमत्कृतेनिर्णयसिंधोलेखः॥तथाशूद्राणांपंचमहायज्ञाश्चभवन्ति॥भार्योरतःश्रु
चिर्भृत्यभर्ताश्राद्धक्रियापरः॥नमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञान्नहापयेदितियाप्तवल्क्योक्तेः॥भारतेरा
जधर्मेषु॥तस्माच्छूद्रःपाकयज्ञैर्यजेताव्रतवान्स्वयं॥दक्षिणापाकयज्ञानांहिरण्यंतुविधीयते॥
तेचवाजसनेयिशारवयाकार्याः॥शूद्रावाजसनेयिनरुतिगोडनिबन्धेदक्षोष्मेक्तेः॥हरिहरभाष्ये
विवाहप्रकरणेष्वेवमुक्तं॥अन्यत्प्रयोगेव्याक्तीभविष्यतीतिसंक्षेपः॥॥इतिकमलाकरभट्ट
कृतेशूद्रधर्मतत्वेशूद्रधर्मसंस्काराः॥॥अथशूद्रश्राद्धनिर्णयः॥तत्रश्राद्धक्रियारतइति

१०० क०

१९

प्र.

विशेषणमत्र

वृ

प्रागुक्तेर्नित्यनैमिन्निकं काम्येषु सिद्धोधिकारः ॥ एवं स्त्रीणां ॥ स्वभर्तृप्रभृतिस्त्रिभ्यः स्वपितृभ्यः स्त
थैव च ॥ विधवाकार्येष्वाहुं यथा कालं मतं दितेति ॥ स्मृतिरन्नावत्मा वदुमनूक्तेः ॥ तत्र श्राद्धं स्त्रीश
राणां मंत्रवर्जनं नृणां भवति ॥ स्त्रीणाममंत्रकं श्राद्धं तथा शूद्रासु तस्य च ॥ प्राग्विज्ञाश्च व्रतां देशान्ते
च कुर्युस्तथैव तदिति हे मादौ ॥ मारीचिवचनात् ॥ अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मंत्रवर्जितः ॥ अमं
त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मंत्रेण गृह्यत इति ॥ ब्राह्मणे ॥ अत्र श्राद्धं करणे पिपरिभाषा ॥ तत्र शूद्रस्य स्नात
दानादौ सर्वत्र पाठः कार्यः ॥ सोपि पुराण एव ॥ एवं स्त्रिया अपीति शूलपाणिः ॥ प्राग्विज्ञाश्चैत्यत्र न
डा विवर्ष परं ॥ अनुपेतोपि कुर्वीत मंत्रवत्पेतु मेधिकं ॥ यद्यसौ कृतश्चैवः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सर
इति सुमंतूक्तेः ॥ स्मृत्यर्थसारे ॥ अनुपनीताश्च स्त्रीशूद्राश्च श्राद्धं मन्त्रविज्ञाकारयेयुः स्वयं वा मंत्र
कं कुर्युः ॥ द्विजस्त्रियस्तस्य संकल्पमात्रं कृत्वा वैदिके मंत्रमुक्ते सर्वब्राह्मणद्वारा कारयेयुरिति
प्रयोगपारिजातः ॥ अतएव स्त्रीणामित्यकृतविवाहस्त्रीपरमिति हे मादिराह ॥ अनुपनीतस्तु वैद

१९

मंत्रेण

कमंत्रमुक्तं सर्वस्वयमेकं कुर्यात् ॥ विशेषस्तु निर्णयसिंधो ज्ञेयः ॥ श्रद्धास्तु सदा मश्रादुमेव ॥ सदा चैव तु श्रद्धाणां मश्रादु विधीयत इति सुमंत्रुक्तेः ॥ एथ्वी चंद्रोऽस्येमात्स्ये पिएव श्रद्धेऽपि सामान्यं ॥ वृद्धिश्चादु च सर्वदा ॥ नमस्कारेणैकं कुर्यादामान्न वत्सदा ॥ तत्रैव वृद्धपराशरः ॥ आमानेन तु श्रद्धास्तु तृष्णीतु द्विजपजनं ॥ कृत्वा श्राद्धं तु निर्वाप्य सजातीनां शयेदथ ॥ स एव ॥ अनामं श्रद्धास्तु पक्वा न पक्व मुखिष्ट मुच्यते ॥ तेन श्रद्धा गृहे पक्वे होमो नैतिके चित् ॥ हेमाद्रौ भविष्ये ॥ धर्मैः सवसु धर्मज्ञा यदि श्रद्धा प्रकुर्वते ॥ अग्नौ करणमंत्रश्च नमस्कारो विधीयते ॥ अग्नये कव्यवाहनाय नमः ॥ सोमाय पितृमते नमः ॥ इत्ययं क्रमः ॥ आवाहनादिकर्तव्यं यथा श्रद्धेण तच्छृणु ॥ देवानां देवनाम्ना तु पितॄणां नाम गोत्रतः ॥ पिंडादीनिर्वपेद्वा रनामतौ गोत्रतस्तथा ॥ श्रद्धाणां श्रद्धा पंगोत्रमिति हेमाद्रिः ॥ एवं तर्पणादिषु ज्ञेयं ॥ ये तु क्रुष्य पत्यत्वा देभावाच्चैर्गोत्रमेव नास्तीत्याहः ॥ ते मूर्खा एव ॥ तत्रैव भविष्ये ॥ श्रद्धास्तु गृहपाकेन तत्पिंडाभिर्वपेत्तथा ॥ सक्तुमूलं फलं तस्य पायसं द्वाविंशत्सुतं ॥ तेन पक्व मुखिष्ट मुच्येत इत्येतद्विरहितमिन्नपरं ॥ श्रद्धाकर्तृक

१५० क०

२०

शुद्धेश्वरदेवपरमितिगोदाः॥श्राद्धैर्वा॥अन्यथासर्वत्रपक्वनिषेधादेवश्राद्धेषामसिद्धेःशुद्धस्यामविधिव्यर्थः
स्यात्॥तेनश्राद्धेसर्वत्रामप्राप्तौपिउपायसादेःप्रतिप्रसवः॥देवताभ्यःपितृश्वेत्ययंनमस्कारमंत्रातिवि
स्तानेश्वरमदनपादादयः॥हेमाद्रिस्तु॥शुद्धोपमंत्रवत्कुर्यादनेनविधिनावुधः॥इतिमाख्येमंत्रनिषेधो
भाममंत्रेणेत्याह॥यच्चपृथ्वीचंद्रोयैदेस्कांदे॥राजकार्येनियुक्तैस्त्यबंधनिग्रहवर्तिनः॥व्यसनेषु
चसर्वेषुश्राद्धंविप्रेणकारयेदितितच्छुद्धेपितुत्वं॥किंतुश्राद्धेशुद्धस्यनब्राह्मणःप्रतिनिधिः॥ब्राह्मणा
हीनवर्णस्यनकुर्यादौर्ध्वदेहिकं॥शुद्धोपिवाब्राह्मणस्यविनापारसैवात्कचित्शुद्धिः॥तत्रैवपारस्करो
क्तैः॥पारसवःऊठशुद्धिपुत्रः॥विष्णुपुराणे॥दानंचदद्याच्छुद्धोपिपाकश्चसंयज्ञैर्यजेतच॥पित्र्यारिकं
इत्ययत्सर्वेशुकुर्वीततेनवै॥तेनपाकयज्ञेन॥इदंकर्त्तव्यमितिस्मार्तगोदाः॥यत्तुभारतेराजधर्मेषु॥
यवनाःकित्ताःगांधाराश्चीनाःशबरबर्बराः॥शकास्तुषाराकंकाश्वपहूकाश्चांध्रमद्रकाः॥इ
त्युक्ताब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्ववैश्याःशुद्धाश्वमानवाः॥कर्त्तव्यंभूमिरिष्यंतिसर्वविषयवासिन इति चो

२०

त्वावेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ॥ पितृयज्ञस्तथा कृपाः प्रपाश्रयनानि च ॥ दानानि च यथा
 कालं द्विजेभ्यो विस्तृजेत्सदा ॥ तथा ॥ दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ॥ पाकयज्ञामहार्हा
 श्रकर्तव्याः सर्वदस्युभिरिति स्नेहादीनां श्राद्धविधानं ॥ तदपि सजातीयभोजनद्रव्यदानादिपरं ॥
 विष्णुश्रान्तसौ ॥ न पक्वं भोजयेद्द्विद्वाहसच्छूद्रोपिकदा च न ॥ भोजयन्प्रत्यवायी स्याच्च च न च तस्य
 फलं लभेत् ॥ यत्रापि द्विजानां पाकनियमः ॥ यथा लघुहारीतः ॥ एको द्विष्टं तु कर्तव्यं पाके नैव सदा स्व
 यमिति ॥ यथा वास्मतिदर्पणे गालवः ॥ मृताहं च सपिंडं च गया श्राद्धं महालयं ॥ आपन्नोपितकुर्वीत
 श्राद्धमाभेन कर्हिचित् ॥ इति लोकाक्षिः ॥ अन्नेनैवाद्भिकं कुर्याद्देस्मावाभेन न कचिदिति ॥ तत्रापि शू
 द्रस्याममेव ॥ सदा चैव तु शूद्राणां मामश्राद्धं विधीयत इति स्मृतं ॥ शूद्रस्य दशपिंडं मघाः ॥ धर्ममे
 नेवेति हलायुधः ॥ तत्रापूर्ववचनैः पायसादेरपि विधानात् ॥ तच्च शूद्रकर्तव्यं मामश्राद्धमपराह एव ॥
 न तु द्विजवत्सर्वदे ॥ मध्याह्नापरतोयस्तु कुतपः समुदाहृतः ॥ आमश्राद्धं तु तत्रैव पितॄणां दत्तमश

पुष्पवत्स्यपिदारेषु विदेशेषु न ग्निकः ॥ ४

४ यथेष्टं विनियोगः ॥ तेनापि श्राद्धवैश्वदेवादिनकार्यं ॥ देवो देशे न त्यक्तस्य देवानरायत्यागायोगादिति ५४
व्या ३

१०० क०

२९

द्रा
ति

यमितिसमंतत्केरित्यपराकेहेमाद्रौ चोक्तं ॥ पुत्रजन्मनि हेमश्राद्धमेव ॥ तदाह हेमाद्रौ संवर्तः ॥ पुत्रजन्मनि कु
र्वीत श्राद्धं हेमैव बुद्धिमान् ॥ नपकेन न चामेन कल्याणान्मभिकामयन् ॥ आमहेमश्राद्धादौ विशेष-
स्तमत्कृतनिर्णयसिंधौ ज्ञेयः ॥ क्रियानिवंधे ह्येसः ॥ हिरण्यमामं श्राद्धीयं लब्धं यत्क्षत्रियादितः ॥ य
थेष्टं विनियोज्यं स्याद्गुं जीयाद्वाहणात्स्वयं ॥ विप्राह्वं भुंजीयात् ॥ क्षत्रियादिलब्धे तु देवयाज्ञिकोक्ते ॥
शुद्धलब्धे तु कृतं तत्रैव वैश्वदेविंशन्मते ॥ आमं शुद्धस्य यत्किंचिच्छ्राद्धिकं प्रतिगृह्यते ॥ तत्सर्वं भोजनाया लं
नित्येनैमित्तिकेन तु ॥ गौडशुद्धितत्वे गिराः ॥ शुद्धस्य निविप्रेण श्राद्धं चैव तथा दधि ॥ निवर्त्ते न न भो
क्तव्यं शुद्धं तदपि स्मृतं ॥ शुद्धादन्नं विप्रः गृहे प्रविष्टं तु सदा शुचि ॥ पराशरः ॥ तावद्गृहि शुद्धान्नं यावन्न
स्पर्शानि द्विजः ॥ द्विजांकरसंस्पृष्टं सर्वं तन्न विरुध्यते ॥ विष्णुपुराणे ॥ संप्रोक्षयित्वा गृहीयात् शुद्धान्नं
गृहमागतं ॥ अंगिराः ॥ पात्रांतरगतं ग्राह्यं दग्धं स्वगृहमागतं ॥ तथा ॥ अनुपनीतस्त्री शुद्धादेरु
त्तरीयेण सव्यापसव्ये ज्ञेये ॥ तच्चोत्तरीयवस्त्रोत्तरीयाभावे द्व्यंगुलं त्र्यंगुलं चतुरंगुलं वा परिमंडलं

व

२९

पुनर्वत्संगुलं दीर्घमिति जातककण्ठयोक्तं ज्ञेयं ॥ तदभावे तु परिवासो मात्रं ॥ अपसव्यं क्रमादुत्तरं कृत्वा
कश्चित्संगो जड इति ब्रह्मोक्तेरिति मैथिलवाचस्पतिः ॥ स्मृतिकौमुद्यां बोधायनः ॥ श्रद्धाणां भिद्युप
नि क्रम्य उपवीतं वस्त्रं विन्यासादि शंखः ॥ चतुर्भिर्दर्भपिंज्रैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकं ॥ एकैकं न्यूनामुद्दिष्टं
वर्णैर्वर्णैश्चक्रं ॥ मंडले तु श्रद्धायाभ्युक्षणा मित्यादि निर्णयसिंधो ज्ञेयं ॥ श्रद्धास्पति लक विधिरु
क्तः पराशरपुराणे ॥ उर्ध्वपुंड्रं विपुंड्रं द्विजः कुर्यात्क्षत्रियस्तत्रिपुंड्रकं ॥ अर्धचंद्रं तु वैश्यस्य वर्तुलं श्र
द्धजातिषु ॥ विश्वेश्वराश्वलायनौ ॥ शंखचक्राद्यं कनकं च गीतनृत्यादिकं तथा ॥ एकजाते रयं धर्मे नि
जातु स्यात् द्विजन्मनः ॥ पुरुषार्थप्रबोधशिखसर्वस्वादौ तु स्त्रीश्रद्धयोर्विभूतिधारणो मध्युक्तं ॥
इतिकमलाकरभट्टकृतेश्रद्धधर्मेश्रद्धश्राद्धनिर्णयः ॥ अथ श्रद्धाणां विहितनिषिद्धधर्माः ॥
तद्युपराशरः ॥ विक्रीणमद्यमांसा निह्यभक्षस्य च भक्षणं ॥ कुर्वन् न गम्या गमने श्रद्धः पतितक्षणा
तू ॥ कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणी गमने न च ॥ वेदाक्षरविचारण श्रद्धांशालतां व्रजेत् ॥ यत्तु सख
ववर्तुलं चतुरस्त्रकं ॥ अर्धचंद्रादिकं लिंगं वेदनिष्ठो न धारयेत् ॥ वेदनिष्ठस्तु केश्रद्धे नुत्तामदनपाणिजाते ब्राह्मेर्ध्वपुंड्रं

मध्यादि ६

तदापदिज्ञेयमिति

शु० क०

२२

मां

लवणं मधुमद्यं च दधितक्रं घृतं पयः ॥ न दुष्येच्छजातीनां कुर्यात्सर्वेषु विक्रयमिति स्मृतिर्कोमुदी ॥ असह्यद्रुप
रं तु युक्तं ॥ एवमसुच्छद्राणां मद्यमांसमक्षणेपि न दोषः ॥ निषद्रुमांसं विना ॥ अतः सुरापशूद्रसंसर्गे न दो
षः ॥ पतितसंसर्गे हि सः ॥ न चायं तथा हि जानातु तन्निषेधात्पातित्यमितितत्संसर्गे दोष एव ॥ शूद्रस्य
वर्जने त्वभ्युदयः ॥ तदाह मनुः ॥ न मांसमक्षणे दोषो न मद्ये न च मूथुने ॥ प्रवर्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्त
महाफलेति सच्छूद्रैर्वर्जमेव ॥ यत्तु कालिकापुराणे ॥ विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् ॥ मधुच
र्मसुलोरोक्षां मुक्तो संच पंचमसिति ॥ अत्रानापदि निषेधरूतिकल्पतरुः ॥ पराशरपुराणेपि ॥ विण्या
कमासवस्तेलंगव्यंतकादिकंतथा ॥ शूद्रादेव तु संग्राह्यं न द्विजेभ्यः कदाचन ॥ स्वां दे प्रभासखंडे ॥
न दुर्भानुद्वरे शूद्रो न पिबेत्कपिलं पयः ॥ मध्यपत्रेन भुंजीत ब्रह्मवृक्षस्य भामिनि ॥ नोच्चरेत्प्रणवं मंत्रं
पुरोडाशं न भक्षयेत् ॥ न शिखी नोपवीती स्यान्नोच्चरेत्संस्कृतांगिरं ॥ न पठेद्देवचनं निषवं न हि संवे
मेत् ॥ न मस्कारेण मंत्रेण क्रियाद्विर्भवेत्पुनः ॥ निषिद्धाचरणं कुर्वन् पितृभिः सह मज्जति ॥ अन्यापि

सि

२२

निषिद्धानिमात्स्येकलिधर्मेषु ॥ ततः प्रभृत्ययं लोकः सर्वो व्यापत्स्यते भृशमित्यपक्रम्य ब्राह्मणः शूद्रयोनिः
स्याच्छूद्रावैमत्रयोनयः ॥ उपस्थास्यंति तान् विप्रान् वेदार्थमभिलिप्सवः ॥ त्रिंशेऽपि ॥ शूद्राणामत्रयोन्येऽश्वसंबं
धो ब्राह्मणेः सह ॥ भवतीह कलौ तस्मिन् शयनान्शनभोजनैः ॥ राजानः सर्वभूमिष्वब्रह्मणान्बाधयंति
ते ॥ शूद्राश्च ब्राह्मणाचारोः शूद्राचाराश्च ब्राह्मणाः ॥ अक्षत्रियाश्च राजानो विप्रोः शूद्रोऽपजीविनः ॥ शू
द्राभिवादिनः सर्वे ब्राह्मणैरभिवादिताः ॥ आसनैरुणान् द्विजान् नृपान् च लंत्यन्त्य चेतसः ॥ तादयंति द्विजे
दांस्तु शूद्रावैस्वल्मबुद्धयः ॥ आस्ये निधाय वै हस्तं कर्णे शूद्रस्य वै द्विजाः ॥ नीचस्य तु तदा वाक्यं वदंति वि
जयेन तु ॥ अधीयंते तथा वेदान् शूद्रा धर्मार्थकोविदाः ॥ यजेते चाश्वमेधेन राजानः शूद्रयोनयः ॥ तस्मा
दायुर्वलं रूपकलिं प्राप्नोति प्रहीयते ॥ तदा त्वेन कालेन सिद्धिं गच्छति मानवाः ॥ धन्या धर्मं चरिष्यंति युगांते स
मुपस्थिते ॥ चेतायां वार्षिकी धर्म इत्याद्युक्ता तदहः शः ते कलौ ॥ कौर्म्येऽपि ॥ तेषु श्लोकाः पाठांतरयुताः ॥ को
र्म ॥ शुक्लदंताजिताक्षचिमुद्राः काषायवाससाः ॥ शूद्रा धर्मं चरिष्यंति युगांते समुपस्थिते ॥ पीडयंति द्वि

१५० क०

२३

जेद्राश्चशूद्राराजोपजीविनः॥उच्चासनस्थान्शूद्राश्चाद्विजमध्यपरंतय॥पुष्पेश्वभूषणेश्वैवतथायेम
उनेद्विजाः॥शूद्रानभ्यर्चयंत्यत्तमश्रुतभाग्यवत्तान्विताः॥नप्रेक्षंतेर्चिताश्चापिशूद्राद्विजवरानृप॥से
वावसरमालोक्यद्वारितिष्ठंतिचद्विजाः॥वाहनस्थान्समावृत्यशूद्रान्शूद्रोपिजीविनः॥सेवंतेब्रह्म-
णास्तास्तुवंतिस्तुतिभिःकलौ॥अध्यापयंतिवैवेदान्शूद्रान्छूद्रोपजीविनः॥पठंतिवैदिकान्मंत्रान्ना-
स्तिकेघोरमाश्रिताः॥अत्रतस्मादेवंनकुर्यादितिनिषिध्यते॥स्कांदकर्मयोः॥कलिधर्मेषु॥यत्रमा-
यानरोवक्तासंवादोनारदस्यतु॥तत्रबौद्धजैन्यंचशाक्तंशैवंचवैष्णवं॥योगज्ञानमतभ्रातंविरुद्धंवे-
दशास्त्रतः॥वर्तिष्यंतेकलौब्रह्मनूतनमतेनेद्विजातयः॥स्त्रियंशुश्रुणोपत्युविप्राणांशूद्रजातयः॥
पित्रोःपुत्राःपरित्यज्यजपहोमादिसाधनं॥कुर्वतेकाम्यकर्माणिदुष्टयानिपतत्यधः॥लौकिकैर्ना-
मभिगृह्यतेदेवताराधनंतुयत्॥शूद्रादीनामयंधर्मोनाद्विजानांकदाचन॥गायंतिरुतकैर्गृह्यते
स्वत्तायेश्रुतीरितं॥गायंतिविधवागीतंश्रोतृणामपिपापदाः॥विष्णुपुराणे॥अपहायनिजंधर्मं

२३

रुष्णरुष्टेतिवादिनः ॥ तेहरेद्वेषिणः पापाधर्मार्थजन्मयदुरेः ॥ विष्णुपुराणे ॥ द्विजं शुश्रूषयैवैष पाक
 यज्ञाधिकारवान् ॥ निजानाद्यतिवैलोकाशूद्रो धन्यतरस्तरः ॥ दनं च दद्याच्छूद्रो विपाकयज्ञैर्यजे
 तच ॥ पित्र्यादिकंच वै सर्वशूद्रः कुर्वन्तु वै नरः ॥ पाकयज्ञाः पंचयज्ञाः ॥ पाकशब्दस्य तं पाके नमसेत्यादौ प्राश
 र्त्त्यार्थत्वात् ॥ यद्वास्मत्पाकेतरद्वितिवत्त्वार्थः ॥ महनपरिजाते बृहस्पतिः ॥ शौचं ब्राह्मणशुश्रूषासत्यम
 क्रोधएवच ॥ शूद्रकर्मतथा मंत्रो नमस्कारोऽस्य चोदितः ॥ भारते आनुशासनिके पर्वणि ॥ दृष्ट्वा पिताम
 हः शूद्रमभिभूतं च तामसेः ॥ द्विजशुश्रूषणं धर्मशूद्राणां तु प्रयुक्तवान् ॥ नश्यंति नामसाभावाः शूद्रस्य
 द्विजभक्तितः ॥ द्विजशुश्रूषया शूद्रः परं श्रेयोधिगच्छति ॥ अहिंसकः शुभाचारो देवतातां द्विजपूजकः ॥
 शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मेणैव युज्यते ॥ तथा ॥ स्वाहाकारेण नमस्कारेण मंत्रः शूद्रे विधीयते ॥ ताभ्यां शूद्रः
 पाकयज्ञैर्यजेत ब्रह्मवान् स्वयं ॥ ब्रह्ममंत्रः ॥ संचयोश्च न कुर्वन्तु शूद्रः कथंचन ॥ पापीयान् हि धनं
 नृबन्धुवाधेतापि गरीयसः ॥ राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वन्तु धर्मतः ॥ बोधायनः ॥ शूद्राणामप्या

रुवा

श्लोकः

२४

३०

विहितानां मासिमासिवपनमर्थवत् ^{दाच} ^{वै३} मनकत्तमउपवीतं वस्त्रविन्यासादि ॥ आर्यो वैश्यः ॥ अर्यः स्वामिवै
श्वयोरिति पाणिनिः ॥ मनुरपि ॥ शूद्राणां मासिकं कार्यवपनं न्यायवर्तिनां ॥ वैश्यवचोचकत्तमश्च द्विजो
यज्ञवत्कथः ॥ शुद्धे रंस्त्रीचशूद्रश्च सकृत्स्पर्शाभिरंततइति ॥ तदसह परमिति मदनपालः ॥ अंततः
तालुगाभिर्होमार्जनघ्राणस्पर्शादिकं तु स्त्रीशूद्रयोर्न भवतीति ॥ विः प्राश्यापो हिरुन्मज्ज्यखा
यद्रिः समुपस्पृशेत् ॥ इति याज्ञवल्क्येन त्रिप्राशमने एव तदुक्तेरिति केचित् ॥ केचित् तूपलक्षणत्वा
त्स्त्रीशूद्रयोरपि भवतीत्याहः ॥ उच्छिष्टं भांडं रुशेषः ॥ ननु भुक्तिपात्रं ॥ न शूद्राय मतिं दद्यान्नोपि
हं न हविष्पुतमिति पूर्वोक्तेः ॥ अन्येतु यथाश्रुतमाहः ॥ गौतमः ॥ शूद्रश्चतुर्थो विर्ण एकजातिस्तस्य सत्य
मकोधः ॥ शौचमाचमनार्थं पादप्रक्षालनमेवैकैति पाकयज्ञैः रषकादिभिः स्वयं यजेत न चैवगादि
भिरिति तद्रूपे ॥ स्वयमिति पत्नीपुत्रादिव्यावृत्त्यर्थमिति लक्ष्मीधरः ॥ एके इत्युक्ते विप्रद्वारापि ॥ प्रति
२ श्राद्धकर्मभृत्यभरणं स्वदारवृत्तिरनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मंत्रः ॥ पाकयज्ञैः स्वयं यजेतेत्येके × २

२४

षादौकु सत्वात् ॥ शक्तौ स्वयमशक्तौ विप्रद्वारा ॥ सछूडः स्वयमसछूडो विप्रद्वारा इति जयपालः ॥ हे मा
शोभारते ॥ श्राद्धकर्मतपश्चैव सत्यमशक्तौ धएव च ॥ स्वेषुदारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता ॥ आत्म
ज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप ॥ चानुर्वर्ण्यस्येति शेषः ॥ शूद्रस्य पुराणश्रवणेनात्मज्ञानं श्रौ
तव्य इति नियमस्तु द्विजपर इति व्रतहेमाद्रिः ॥ भगवद्गीतासु ॥ मामुपाश्रित्य कौन्तेय ये विस्युः पाप
योनयः ॥ द्विजो वै शयाश्च शूद्राश्च ते पियांति परांगतिं ॥ हेमाद्रौ विष्णुः ॥ क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमि
न्द्रियं मः ॥ अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥ अर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनं ॥ अनभ्य
सूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥ तद्वृत्तिमाह तुर्मनुपराशरी ॥ शुश्रूषेव तु शूद्रस्य धर्मो निःश्रे
यसे परः ॥ शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मदवागनहंकृतः ॥ ब्राह्मणायाश्च यो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते ॥
शूद्रस्तु हन्ति माकांक्षनक्षत्रमाराधयेद्यदि ॥ धनं वा पुपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥ क्षत्रादिसे
वावृत्तिरेव ॥ विप्रसेवया धर्मो पीत्यर्थः ॥ स्वर्गाय मुभयार्थं च ब्राह्मणानेव राधयेत् ॥ विप्रसेवैव शूद्र

१५०क०

२५

र

स्यविशिष्टं कर्मकीर्त्यते ॥ यदतो न्यडिकुरुते तद्रवत्यस्य निःफलं ॥ विप्रसेवां विना कृतमपि स्नानदानाद्य
कृतमित्यर्थः ॥ सेव्यं प्रत्याह ॥ अकल्पात्तस्य ते रतिः स्वकुटुंबाद्यर्थैः ॥ शक्तिं चापेक्ष्य दाक्ष्यं च प्रत्याह
मेव परिग्रहं ॥ तेर्द्विजैः पुत्रवत्सौपालनीयमिति मेधातिथिः ॥ उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानिवसना
निच ॥ पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छेदाः ॥ पुलाका धान्यकणाः ॥ उच्छिष्टं भुक्तशिष्टं भांड
स्थितिमेधातिथिः ॥ गौतमः ॥ तेभ्यो वृत्तिं लिप्तेत जीर्णान्युपानच्छत्रवासः कूर्चादीन्युच्छिष्टाश्च
नां शिल्मवृत्तिश्च यद्यार्यमाश्रयेद्वर्तव्यस्तेन ॥ क्षीणोपितेन चोत्तरस्तदर्थोऽस्य निययः स्यादिति क्षी
णो वृत्तिहीनस्तेन शूद्रेण चोत्तरस्त्वार्यो भर्तव्य इत्यर्थः ॥ उच्छिष्टदानं दासपरं ॥ अन्ये तु उच्छिष्टमन्नं दा
तव्यं शूद्राया गृहमेधिने ॥ गृहस्थाय तु दातव्यमन्नमेव दिने दिने ॥ इति व्याधोक्तेरुच्छिष्टनिषेधो गृह
स्थपर इत्याहः ॥ मदनरत्नेष्वेवं ॥ तथा ॥ तपः शूद्रस्य सेवनं ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषात्
या जीवन्वर्णि भवेत् ॥ शिल्मेर्वा विविधैर्जीवैर्द्विजातिहितमाचरन् ॥ नृसिंहपुराणे ॥ अयाचितप्रदोता
स्यात्कृषिर्इत्यर्थमाश्रमेत् ॥ पुराणं शृणुयान्नित्यं नरसिंहस्य पूजनं ॥ उग्रानोः ॥ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषात्

२५

र्वाशिल्मानिवाप्स्यथ ॥ विक्रयः सर्ववस्तूनां शूद्रधर्म उदाहृतः ॥ देवतः ॥ शूद्रधर्मस्त्रिवर्णशुश्रूषाकलु-
 त्रादिषोषणं कर्षणं पशुपालनभारोद्धनपण्यव्यवहारचित्रकर्मनृत्यगीतवेणुमृदंगवादनानीति ॥
 मनुः ॥ अशक्रुवंस्तुशुश्रूषांशूद्रः कर्तुं द्विजन्मनां ॥ पुत्रदारात्ययेमास्ते जीवेत्कारुण्यकर्मभिः ॥ ये कर्म-
 भिः प्रचारितैशुश्रूषंते द्विजातयः ॥ तानि कारुण्यकर्मणि शिल्मानि विविधानि च ॥ कुर्यादिति विशेषः ॥
 नृसिंहपुराणे ॥ दूरोद्धेयोपचर्यो ब्राह्मणो गतिरिव ज्वलनम् ॥ एवं धर्माचरणे लोकमाह पृथी नसिः ॥ गंध-
 र्वशूद्रस्य स्थानं मित्यर्थः ॥ इति कमलाकरभट्टकृतेशूद्रधर्मशूद्राणां विहितनिषिद्धा-
 नि ॥ अथ शूद्रस्य संस्कारप्रयोगः ॥ तत्रादौ सर्वकर्मणि गत्वा पुण्याहवाचनमाचारानुसा-
 रेणोच्यते ॥ व्यासः ॥ संपूज्य गंधमास्त्राद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयेत् ॥ काम्यकर्मणि मां गत्वा मे सं-
 ग्राह्यं न दर्शनैः ॥ यमः ॥ सौंकारं ब्राह्मणे कुर्यात्तिरोंकारं महीपते ॥ उपोशुचतथा वैश्ये स्वस्तिश-
 द्प्रकीर्तयेत् ॥ कर्त्ता च मयस्सुमुखश्चेत्यादि श्रुत्वा देशकालौ संकीर्त्य मुक्कर्मक

११० क०

२६

४ पात्रेस ५ *

गण्ये॥ तदंगतया गणेशपूजनं पुण्याहवाचनं करिष्ये ॥ इति संकल्प्य गणेशं पूजयेत् ॥ यथा हे हेरंब त्वमे
द्येहि अंबिका अंबकात्मज ॥ सिद्धिबुद्धि सुतश्चक्षुः सर्वलोकपितः पितः ॥ नागास्य नागहारत्वं गणना
थचतुर्भुज ॥ भूषितः स्वायुधैर्दिव्यैः पाशां कुशपरश्वधैः ॥ आवाहयामि पूजार्थं रक्षार्थं च मम क्र
तोः ॥ इहागत्य गृहाण त्वं पूजां रक्ष च मे क्रतुं ॥ इत्यावाह्य बोड शोप चोरेः संपूज्य पाणिना फलमर्थ
मादाय रक्ष रक्ष गणाध्यक्षश्चक्षुः सर्वलोक्य रक्षक ॥ भक्ता नाम भयं कृत्वा त्राता भव भवार्णवात् ॥
द्वे मातुररुपा सिंधोषाण्मातुराग्रजः प्रभो ॥ वरदस्त्वं वरं देहि वांछितं वांछितार्थदा ॥ अनेन फलदानेन
फलदो मे भव प्रभो ॥ इत्यर्घ्यं दत्वा ॥ वक्तुं इमहाकायेति प्रार्थयेत् ॥ यद्वा ॥ विघ्नेश्वराय वरदाय सु
रप्रियाय लंबोदराय सकलाय जगद्धिताय ॥ नागाननाय सितसर्पविभूषिताय गौरीसुताय ग
णनाथ नमो नमस्ते ॥ भक्तान्निनाशनपराय गणेश्वराय सर्वेश्वराय शुभदाय सुरेश्वराय ॥ विद्या
धराय विकाराय च वामनाय भक्तप्रसन्नवरदाय नमो नमस्ते ॥ नमस्ते ब्रह्मरूपाय विष्णुरुपाय ते

य

२६

नमः॥ इति प्रार्थना॥ ततः स्वाग्नेधान्यराशिद्वये कलशौ संस्थाप्य॥ तत्र गंधदूर्वापंचपद्मवफलहेमपंच
 रत्नादिक्षिप्त्वा धान्यपूर्णपात्रद्वयं न्यस्य तत्र पात्राहस्तं च वरुणमर्णसां पतिमीश्वरं॥ आवाहयामि
 यज्ञेस्मिन् पूजेयं प्रतिगृह्यतां॥ इति वरुणमावाह्यसंपूज्य कलशस्य मुखे विष्णुरित्याद्यैः संप्रार्थ्य॥
 मातृदेवो भव॥ पितृदेवो भव॥ आचार्यदेवो भव॥ अतिथिदेवो भव॥ आशिषः प्रार्थयंतं॥ एताः सत्या
 आशिषः संतु॥ अवनिकृतजानुमंडलः कमलमुकुलसदृशमंजलिं शिरस्याधाय दक्षिणेन पाणिना
 सुवर्णपूर्णकलशं धारयित्वा॥ दीर्घानागानद्योगिरयः स्त्रीणि विष्णुपदानि च॥ तेनायुः प्रमाणे
 न पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु॥ शिवा आपः संतु॥ सौमनस्यमस्तु॥ अक्षतं चारिष्टं चास्तु॥ गंधाः पांतु
 ॥ सुमंगलं चैवास्तु॥ अक्षताः पांतु वायुष्यमस्तु॥ पुण्याभिपांतु सोमं श्रियमस्तु॥ तांबूला निपांतु वैश्व
 र्यमस्तु॥ दक्षिणाः पांतु बहुदेयं चास्तु॥ इति विप्रहस्ते दत्त्वा॥ सर्ववेदयज्ञक्रियाकरणसर्वारभाः
 शुभाः शोभनाः प्रवर्तन्ते॥ ते महं नत्वा भवद्विरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये॥ वाचयतामिति ते रुक्ते॥

संतु शिवा आपः॥ ४

अस्तु सौमनस्यं ४

५ संकृत्वा सर्वं २

अस्त्वक्षतमरिष्टं च॥ ४

क० म० ला० मा विघ्नं मा च मे पापं मा संतु परिपंथिनः ॥ सौम्या भवंतु सुखिनः सर्वलोकाः सुरवावहाः ॥ इति कर्त्ता विदेत् ॥
 २७ विप्रास्तथास्त्वित्युक्ता ॥ तुभ्यं राजर्षयः सर्वस्वस्तिकुर्वंतु ते सदा ॥ लक्ष्मीरसंधती चैव कुरुत्वांस्वस्तितेन
 यो करोतु स्वस्ति ते ब्रह्मा स्वस्ति चापि हि जातयः ॥ स शीसपाश्र्वये श्रेष्ठास्तेभ्यस्ते स्वस्ति सर्वदा ॥ यया
 तिनर्हं पश्वैव धुंधुमारो भगीरथः ॥ तुभ्यं राजर्षयः सर्वस्वस्तिकुर्वंतु सर्वतः ॥ स्वस्तिते स्तुतिपादेषु
 श्वतेष्वादेभ्य एव च ॥ स्वस्त्यस्त्वपादे कैभ्यश्च सर्वेभ्यः स्वस्तिते सदा ॥ स्वाहा स्वधा शची चैव स्वस्ति
 कुर्वंतु ते सदा ॥ लक्ष्मीरसंधती चैव कुरुत्वांस्वस्तिते न घ ॥ असितौ देवतश्चैव विश्वामित्रस्तथांगिराः ॥
 वसिष्ठकश्यपश्चैव स्वस्तिकुर्वंतु ते सदा ॥ धाता विधाता लोकेशो दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ स्वस्तिते द्यप्रय
 थं तु कान्तिकैश्च षण्मुखः ॥ विवस्वान् भगवान् स्वस्तिकरोतु तव सर्वदा ॥ दिग्गजाश्चैव चत्वारः क्षितिश्च
 गगनं ग्रहाः ॥ अधस्ताद्वरणीयो सोना गोधारयते सदा ॥ शेषश्च नगश्रेष्ठः स्वस्तितुभ्यं प्रयच्छतु ॥ इ
 तिविदेयुः ॥ नतः कर्त्ता ब्राह्मणः समाधीयतां ॥ समाहितमनसः स्मरन्ति ॥ प्रसीदंतु भवंतः प्रसन्नाः स्मरन्त्युक्ते ॥ कुंभा ज्ञा

मनः

लंपातयन्वदेत् ॥ शान्तिरस्त ॥ पुष्टिरस्त ॥ तुष्टिः ॥ बुद्धिः ॥ अविघ्नमस्त ॥ आयुष्यमस्त ॥ आरोग्य ॥ शिवं
 कर्मा ॥ कर्मसमृद्धिः ॥ पुत्रसमृद्धिः ॥ धनधान्यसमृद्धिः ॥ दूष्टसंपदस्त ॥ अरिष्टनिरसन ॥ यस्यापंत
 प्रतिहतस्त ॥ यष्ट्यस्तदस्त ॥ उत्तरेकर्मण्यविघ्न ॥ उत्तरोत्तरमहरहरमिष्टिरस्त ॥ उत्तरोत्तराः क्रि
 याः शुभाः शोभनाः संपद्यतां ॥ तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्त ॥ तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रग्रहलग्ना
 धिदेवताः प्रीयतां ॥ दुर्गापांचात्म्योप्रीयेतां ॥ अग्निपुरोगाविश्वेदेवाः प्री ॥ इन्द्रपुरोगामरुद्रणाः प्री ॥ ब्र
 ह्मपुरोगासर्वेवेदाः प्रीयतां ॥ वसिष्ठपुरोगाश्विगणाः ॥ अरुंधतीपुरोगाएकपत्यः ॥ ब्रह्मचब्राह्मणाः
 श्रीसरस्वत्यो ॥ श्रधामेधे ॥ भगवतीकात्यायनी ॥ भगवतीपुष्टिकरी ॥ भगवतीतुष्टिकरी ॥ भगव
 तीदृष्टिकरी ॥ भगवतीविघ्नविनायको ॥ भगवान्श्यामीमहासेनः सपत्नीकः ससूतः सपार्षदः सर्वस्थान
 गतः ॥ सर्वविघ्नग्रामदेवताः ॥ सर्वकुलदेवताः ॥ सर्वकुलदेवताः ॥ सर्वदूष्टदेवताः ॥ हुताब्रह्मद्विषः
 हताः परिपंथिनः ॥ हताअस्यकर्मणोविघ्नकर्त्तरिः ॥ शत्रवः पराभवयांतु ॥ शान्त्यंतुघोराणि ॥ शान्त्यं

५ भगवतीमाहेश्वरी ॥ ४

शु० कम०

शु०
भगवद्

शा

य

तुपापानि॥शाम्यंस्त्वितयः॥शुमानिवर्द्धतां॥शिवा आपः संतु॥शिवा कृतवः संतु॥शिवा अग्रयः संतु॥
शिवा ओषधयः संतु॥शिवा वनस्पतयः संतु॥शिवा अतिथयः॥अहोरात्रेशिवे स्यातां॥शुक्रांगारकबु
धबृहस्पतिशनैश्वरगहकेतुसहिता आदित्ये पुरोगाः सर्वे ग्रहाः प्रीयतां॥भगवान्नारायणः प्रीयतां॥भगवान्
मर्मिन्यः प्रीयतां॥स्वामी महो सेनः प्री० पुण्याह कालान्वाचयिष्ये॥वाच्यतां॥ब्राह्मं पुण्यं महर्षे च सस्य
सादनकारकं॥वेदवक्षोर्बुवं नित्यं तत्पुण्याहं बुवंतु नः॥दीयंते यत्र दानानि पूज्यंते च द्विजातयः॥दृश्यंते य
त्र मंगलं तत्पुण्याहं सदा स्तमे॥मम गृहे अस्य कर्मणः पुण्याहं भवंतो बुवंतु इति त्रिः॥स्वस्ति पुण्याहमिति
त्रिब्राह्मणाः॥ततः स्वस्तिर्याचा विना रव्या पुण्यकल्माणवद्विदा॥विनायक प्रियानित्यं तां स्वस्ति
भो बुवंतु नः॥मम गृहे स्वस्ति भवंतो बुवंतु॥आयुष्मते स्वस्तीति विप्राः॥सागरस्य तु यावद्विर्महा ल
क्ष्म्यादिभिः कृता॥संपूर्णा चैव यां चंद्रेता मृडिं भो बुवंतु नः॥सध्यतामिति ते त्रिः॥पृथिव्या मृदुतायां
तुल्यं कल्माणं पुरा कृतं॥संविभिः सिद्धगंधर्वैस्तत्कल्माणं बुवंतु नः॥मम गृहे कल्माणं भवंतो बुवंतु॥कल्मा

मम गृहे सति भवंतो० २

२५

णामिति विविधाः ॥ ततः ॥ क्षीरोदधिसमुद्रतामथ्यमाने महोदधौ ॥ विष्णोश्चैव प्रियानित्यं तां श्रियं भो ब्रुवंतु
नः ॥ श्रीरस्त्विति भवंतो ब्रुवंतु ॥ अस्तु श्रीरिति तैरुक्ते ॥ वर्षशतं पूर्णमस्तु ॥ शिवमस्तु वंशाभिरुदिरस्तु ॥
प्रजापतिः प्रीयतां ॥ ततो विष्णोः सुरास्त्वैत्याद्यैः पौराणैरभिषिंचेयुः ॥ तत्र पत्नी वामे ॥ ततः करोतु स्वस्ति
ते ब्रह्मेत्याद्यैः पूर्वोक्तैर्यजमानस्य नीराजनं तिलकः ॥ आशीर्वादाश्च ॥ एवं सर्वत्र ॥ इति श्रद्धधर्मे पुण्याद
वाचनं ॥ ततः कर्ता तं दुर्लभं जेषु गौरीपद्माक्षचीमेधासावित्रीविजयाजया ॥ देवसेनास्वधा
स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ धृतिः पुष्टिः सत्तातुष्टिरात्मनः कुलदेवताः ॥ गणेशो नाधिकास्वेता रडो पू
ज्यास्तुष्टौ ॥ ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥ वाराही च तथेन्द्राणी चामुंडाः सप्तमातरः
॥ इति गणेशयुताः षोडश ॥ ब्राह्मादि सप्तनामभिर्मूर्तिर्भावाद्यैः कुड्येष्टेन पंचसप्तवाधाराः कृ
त्वा ॥ वस्तुधास्यै नमः ॥ इत्यावाह्य षोडशोपचारैः संपूज्य नां दीश्रो हुंकुर्यात् ॥ यथा ॥ सर्वस्यै न देवती
र्थे नमः वैश्वपित्र्ये ॥ पि ॥ मात्रादित्रयपित्रादित्रयमातामहोदित्रयसंबंधेनां दीमुखसत्यवसुसंज्ञकविश्वे

१५० कम०

ना
२९ ना

रुज

देवे

देवनेभवद्भाक्षणः कर्तव्यः ॥ प्राप्नुतां भवन्तौ ॥ प्राप्नुवावेति द्वौ विमोक्तुशब्दौ विधाय ॥ मातृपितामही प्र
पितामही नो ममुक ॥ देवीनां नो दीपुस्त्रीनामित्याचार्यचूडामणिः ॥ नो दीमुखीनां स्थाने इत्यादि द्वौ ॥ पित
पितामहप्रपितामहानां नो दीमुखानां स्थाने इत्यादि द्वौ ॥ मातामहप्रमातामहवदुप्रमातामहानां सपरि
कानां नो दीमुखानां स्थाने इत्यादि द्वौ ॥ को किल मत्तानुसारिणां तु मातृमातामहप्रमातामहानां सपरि
महेन सह मातुः श्राद्धं ॥ तदा पार्वणद्वयमेव ॥ नात्र नाम गोत्रे ॥ मूलं निर्णयसिंधो ज्ञेयं ॥ ततः सत्यवस्तु संज्ञ
का विश्वेदेवा इदं वः पाद्यं ॥ एवं मात्रादयः पित्रादयः मातामहादयश्च ॥ इदं वः पाद्यं ॥ ततः विश्वेदेवा इदं मास
नमास्यतां नमः ॥ एवं मात्रादौ ॥ अर्घ्यस्थाने संकल्पमसिद्धिरस्ते ॥ विश्वेदेवा एष वो गंधः ॥ एवं मात्रादौ ॥ एवं
इतीमानि पुष्पाणि ॥ धूपः ॥ दीपः ॥ आषादनं एते मूढयोः ॥ गंधपुष्पधूपदीपाणादनां ताः सर्वे उपचाराः संपूर्णा
भवन्तु ॥ ततोर्द्वचंद्रमंडले मभ्युक्षणं वा कृत्वा पात्रे पुरमं सोपस्कृतं ओममूल्यभूतं यथाशक्ति हेमवासं प्रद
देत्वा हानमः ॥ एवं मातृपितामहीप्रपितामहः नो दीमुखः इदं वः युग्मेत्यादि ॥ पितृपितामहप्रपितामहाः
नो दीमुखाः इदं वः युग्मेत्यादि ॥ अत्र पिताः कृतास्तुताः ॥ पित्रपक्षे वेदिं कृत्वा पूर्वाग्राले रवास्ति स्तः कृत्वा

भातिनास्तीर्य मातर्नां दीमुखी भवने निश्चेति जलं दत्वा एवं पितामही प्रपितामही ॥ एवं पितः नां दीमुखे त्या
 दि ॥ ततः सक्तु नागुडेन वा दधि बहरय च मिश्रान् पिंडान् कृत्वा ॥ एतन्ने मातः नां दीमुखि एष ते पिंडः इदं म
 न्ने वा स्वाहानमः ॥ इत्येकं पिंडं दत्वा परतूष्णीं ॥ द्वितीयं ॥ एवमेकै कस्य दोदो दत्वा पुनः प्रत्यवने निश्चे
 ति ॥ प्रत्यवने जनं प्राग्वहत्वाभ्यंजनांजने वा सांसि च दत्वा शोषमवधाय पात्रस्थं जलं परिषिच्य ॥ शिव
 आपः संवित्यादि ॥ कृतै तत्रां दीश्राद्ध कर्मणः सांगता सिध्यर्थं द्वादशामलक यवाः तन्निष्क्रय द्रव्यं द
 क्षिणांतुभ्यमहं संप्रददे स्वाहानमः ॥ इति प्रत्येकं दत्वा ॥ एतेन नां दीमुखश्चादेन नां दीमुखदेवताः प्री
 यंतां ॥ माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥ एते भवंतु मे
 प्रीता प्रयच्छंतु च मंगलमिति संप्रार्थ्य पिंडान् चिस्तेत् ॥ इति रहु श्राद्धं ॥ एतदंतं स
 र्वत्र संस्कारेषु समानं ॥ यत्र तु ग्रहयज्ञतुला होत्रं विग्वरणं तत्राचाराण्ये आपः शीरं कुशा ग्राणि
 दधि दूर्वा क्षतास्तथा ॥ सर्षपाः कुंकुमं चेति अर्घ्ये शंगः प्रकीर्तितः ॥ इत्यशंगमर्घ्यं कृत्वा पिचापः ॥

४ × मातामहा स्तुतिता च प्रमातामहकादयः ४

१५० कम०

३०

स्वागतं वो द्विजश्रेष्ठामदनुग्रहकारकाः ॥ इदमर्घ्यमिदं पाद्यं भवद्भिः प्रतिगृह्यतामिति पाद्यार्घ्यमाचारा
त्कृत्वा च पिबेद्ब्रह्मर्षिजां वरणं कृत्वा ब्राह्मणान् प्रार्थयेत् ॥ ब्राह्मणाः संतु मे शस्ताः पापात्पातु समाहि
ताः ॥ वेदानां च वेदातारः पातारः सर्वदेहिनां ॥ जपयन्तैस्तथा होमैर्दानैश्च विविधैः पुनः ॥ देवानां च
पितॄणां च तस्यार्थं याजकाः कृताः ॥ येषां देहे हि ता वेदाः पावयन्ति ते जपयन्तः ॥ रक्षन्तु सततं ते मां जपयन्ते
व्यवस्थिताः ॥ ब्राह्मणा जंगमं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ॥ येषां वाक्योदके नैव शुध्यन्ति मलिना जनाः ॥
पावनाः सर्ववर्णानां ब्राह्मणा ब्रह्मरूपिणः ॥ सर्वकर्मरतानित्यं वेदशास्त्रार्थकोविदाः ॥ श्रोत्रियाः
सत्यवाचश्च देवध्यानरताः सदा ॥ यद्वाक्यामृतसंसिक्ता रक्षिष्यान्ति नरदुमाः ॥ अंगीकुर्वन्तु कर्मै
तत्कल्मसमसमाशिषः ॥ यथोक्तनियमैर्युक्ताः मन्त्रार्थस्थिरबुद्धयः ॥ यत्कृत्वा लोचनात्सर्वक्रिद्
योद्बुद्धिमाप्नुयुः ॥ मम यज्ञे जपे पूज्याः संतु मे नियमान्विताः ॥ अक्रोधनाः शोचपरासततं ब्रह्मचारि
णः ॥ देवध्यानरतानित्यं प्रसन्नमनसः सदा ॥ अदुष्टभाषिणः संतु मां संतु परनिन्दकाः ॥ ममापि नियमा

३०

येवंभवंतुभवतामपि॥आस्तां प्रासंगिकं॥अथगर्भाधानं॥ ॥तत्राद्येरजोदर्शनेदुष्टवार्षनिध्यादौशांतिं
कृतशान्तिरलोक्तविधिनाकृत्वाद्यरात्रिचतुष्टयवर्ज्यसमरात्रिषुमकृतनिर्णयसिंधावुक्तेकालेत्कार्यं॥
कर्त्तृसभार्योदेशकालौस्मृत्वास्यांममभार्यायांजनिष्यमाणसर्वगर्भाणांबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा
श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थगर्भाधानंकरिष्ये॥इत्युक्त्वातदंगतयागणेशपूजापुण्याहवाचनमातृकापूजानां
दीश्राष्ट्रानिप्राग्वत्कृत्वालंकृतोनववस्त्रंधत्वाश्वगंधारसंदूर्वारसंबोभार्यादक्षिणनासाविलेसेचये
त्॥नीराजितःसूर्येनमस्कुर्यात्॥ततोरात्रौशय्यायांविष्णवेनमः॥एवंवष्ट्रेनमः॥प्रजापतये०धात्रे०
सिनीवाल्मे०सरस्वत्ये०॥अश्विभ्यांपर्जन्यायनमइतियोनिमभिमृश्यस्त्रियंगत्वाऋतौस्नायात्॥
स्त्रियानास्नानं॥अनृतौमूत्रवधेचचमने॥इतिगर्भाधानं॥ ॥अथपुंसवनं॥ ॥द्वितीयेतृती
येवामासेषुभक्षत्रेभर्त्ताभ्यंगंकृत्वा॥देशकालौस्मृत्वास्यांममभार्यायांजनिष्यमाणगर्भस्यपुंरूपता
प्राप्त्यर्थंबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणार्थंचपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपुंसवनंकरिष्येइतिसंकल्प्यगणेशपूजा

१५०० कम० पुण्याहवाचननांदीश्राद्धानिकृत्वा समानवर्णवित्सगोर्ध्वपत्न्यादक्षिणपाणौ दत्वा मध्ये प्रागग्रं यवं द्वौ मा
 धोपश्वयोर्दत्वा किंपिबसीति त्रिः पृष्ठा पुंसवनं पुंसवनमिति त्रिरुक्त्वा सा प्राश्नीयात् ॥ एवं त्रिः कुर्यात् ॥
 इति पुंसवनं ॥ अथ सीमंतः ॥ चतुर्थे पक्षे षष्ठमेवामासि प्राग्वा प्रसवात्सु नक्षत्रोभर्तादेशकालौ संकीर्य ममास्यां
 भार्यायां जनिष्यमाणसर्वगर्भाणां बीजगर्भसमुद्भवैर्नो निरसनद्वारा प्रतिगर्भसंस्कारातिशयार्थं परमेश्वरप्रीत्यर्थं सी
 मंतोन्नयनं करिष्ये इत्युक्त्वा तदंगनयागणेशपूजापुण्याहवाचनमातृकापूजानांदीश्राद्धानिकृत्वा लंकृतो नववस्त्र
 धरो दूर्वारसंभार्यादक्षिणनासायां अग्नये नमः ॥ राक्षे वरुणाय नम इति सिञ्चेत् ॥ ततस्त्रिंशुकुशलतीकुशत्रयमु
 तामुदंबरफलगुण्युतां शारवामादाय पश्चात् स्थित्वा प्रजापतये नम इति भूमध्यादारभ्यार्ध्वं द्वेधा केशान्कृ
 त्वा त्रिः सीमंतं कुर्यात् ॥ नारदः ॥ विप्रश्च त्रिययोः कुर्याद्दिवा सीमंतकर्म ॥ वैश्यश्च शरदकुर्याद्दिवा
 निश्चयिके च न ॥ अत्र विशेषो गभिर्णीतत्पतिधर्मश्च मत्कृते निर्णयसिद्धो ज्ञेयः ॥ इति सीमंतः ॥
 अथ जातकर्म ॥ ॥ पृथ्वीचंद्रोदये कार्णाग्निनिः ॥ प्रादुर्भावे पुत्रपुत्र्योश्चंद्रसूर्यग्रहे तथा ॥ स्नात्वा
 नत्वा तथा त्मीयान्पितृन् श्राद्धेन तर्पयेत् ॥ कुमारजातेनाभिच्छेदात्प्राक् पिता सचैलं स्नानं कृत्वा देश
 ततो नीराज्यतदुत्संगे हलकुडुकादिदत्वा विप्रेभ्यो दशमान्नानि दक्षिणां च दद्यात् ॥ +

बीजगर्भसमुद्रवै नो निबर्हणद्वारा बलायुर्वचो विवर्धयार्थे श्री परमेश्वर प्रीत्यर्थ

देवाय कालौ संकीर्त्य कुमारस्य गर्भाबुधान् जनितदोषपरिहारार्थं जातकर्म करिष्ये ॥ इति संकल्प्य गणेशपूजां
पुण्याहवाचनं मातृपूजां हेम्ना नां दीश्राहुं च कृत्वा ज्यमभुनी हेम्ना धर्षयित्वा हेम्ना प्राशयित्वा कर्णयो
र्निधायै सवित्रे नमः ॥ सरस्वत्यै नमः ॥ अश्विभ्यां नमस्तु त्वां सावभिमं प्रेङ्गाय नमस्तु त्वां विप्रान्यु
जयेत् ॥ इति जातकर्म ॥ ॥ अथ षष्ठीपूजा ॥ ॥ मिताक्षरायां मार्कण्डेयः ॥ रक्षणीया तथा षष्ठी
निशातत्रविशेषतः ॥ रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥ पुरुषोऽश्वत्थहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषि
तः ॥ रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ॥ व्यासः ॥ सूतिका वा स नित्यं या जन्मनो दोषं देवता ॥ तासां
यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता ॥ पथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ॥ त्रिष्वेतेषु न वै द्रुतसूतकंपु ३
त्रजन्मानि ॥ अपरा र्के ब्राह्मे ॥ कन्याश्च तस्मिन् राकाद्यावा तद्ग्रीचे वपंचमी ॥ कीडनार्था च बालानां ष
ष्ठी च शिशुरक्षिणी ॥ खड्गे तु पूजनीया वै वैश्या ब्राह्मणैर्द्विजातिभिः ॥ राकानुमतिः ॥ सिनीवाली कुहूरिति
चतस्रः कन्याद्रव्यार्थः ॥ पितादेश कालौ स्मृत्वा ममास्मै शिशोः सर्वारिष्य ॥ त्यायुरा रोग्यसिध्यर्थे ग

करिष्ये इति संकल्प्य

रका

१५० क०

३२

न

७

जेशजन्मदाजीवंतिकादीनां पूजनं कलशं संस्थाप्य तत्र पूर्णपात्रे वस्त्रोपरि गणेशं जन्मदाजीवंतिकां
स्कंदं राकां अनुमतिं सिनीवालीं कुहंवातघ्नीं प्रतिमां स्वावाह्यं स्वदेशि शुरक्षणीं कुञ्जे लिखितां षष्ठीं चावा
द्य षोडशोपचारैः संपूज्य माषभक्तां दिवलिंदत्वा प्रार्थयेत् ॥ गोरीपुत्रो यथास्कंदः शिशुत्वे रक्षितः पुरा ॥ त
थाममाप्य यं बालः षष्ठिके रक्षितानमइति ॥ ॥ इति षष्ठीपूजा ॥ ॥ अथ दत्तकपुत्रविधिः ॥ ॥
व्याहत्यादि होमस्य पुत्रप्रतिग्रहां गत्वा तत्र च स्त्रीशूद्रयोरनधिकारात् तयोर्दत्तकपुत्रो न भवत्येवेति रु
द्रधरादयः ॥ विप्रद्वारा होमादिकारयेदिति बर्हमानहरिनाथादयो गोडाः ॥ संबंधतत्त्वोप्येवं ॥ प्रयोगपा
रिजातेशो नकः ॥ अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥ वाससी कुंडले दत्वा उष्णीषं चांगुलीयकं ॥ वं
धूनने संभोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ॥ भन्वाधानादियत्तंत्रं कृत्वा ज्योत्स्नवनांतकं ॥ दातुः समक्षं गत्वा
तु पुत्रं देहीतियाचयेत् ॥ देवस्य त्वेति मंत्रे हस्ताभ्यां परिग्रह्य च ॥ अंगादंगे त्युवंजत्वा आघ्राय शिशुमूर्द्ध
नि ॥ गृहमध्ये तमाधाय चरुं हुत्वा विधानतः ॥ यत्त्वा हृदे त्युवांचैव तुभ्यमग्नं क्रूये कया ॥ सोमो ददादत्ये

३२

नामिः प्रत्यक्षं पंचमिस्तथा ॥ स्थिरकदादिहोमं च कृत्वा शेषं समापयेत् ॥ मिताक्षरादौ वसिष्ठेन व्याहृति
 मिराज्येन होम उक्तः ॥ सच विप्रद्वारा करणीयः ॥ विरोषस्तमत्कृते निर्णयसिंधौ ज्ञेयः ॥ सच दत्तकः पं
 चवर्षमध्ये ग्राह्यो नोर्ध्व ॥ ऊर्ध्वं तु पंचमादृषा नदत्ताद्याः सुतानृपेति कालिका पुराणात् ॥ ऊर्ध्वं तु स्वदा
 नेष्टो रेवदानं ॥ विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिष्ठवः ॥ दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मनैव तु योजयेत् ॥
 इति हेमाद्रौ व्यासोक्तेः ॥ यन्नुमा जवत्कथः ॥ स्वकुटुंबो विरोधेन देयं दानं स्मृता दृत इति ॥ तस्य दाना
 निष्ठु पुत्रपरमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ इति दत्तकपुत्रविधिः ॥ अथ प्रसूतिका स्नानं ॥ ज्योतिषे ॥ करे इमा
 ग्या निलवा सवां त्यमैत्रे दवा शिव भुवमैहि पुंसां ॥ तिथा वारित्ते शुभमानंति प्रसूतिका स्नानविधिं
 मुनीन्द्राः ॥ ॥ अथ नामकर्म ॥ ॥ मदनरत्ने ह दस्पतिः ॥ द्वादशे दशमे वापि जन्मतो वित्रयो
 दशे ॥ षोडशे विंशतौ चैव द्वादशे वर्णतः क्रमात् ॥ नारदाय ॥ सूतकाले नामकर्म विधेयं स्वकुलोचि
 तं ॥ नामपूर्वं तु बालस्य मंगलं सुसमाक्षरैः ॥ तत्रैव गार्ग्यः ॥ योगीशः पुडरीकाक्षो मासनामोऽन्यनुक
 मासनाम गुरोर्नाम दद्याद्बालस्य वै पिता ॥ कृष्णो नंतोऽश्वत्थी वै कुंडोऽथ जनाद र्नः ॥ उपेद्रो यत्पुठषो वा सुदेवः स तथा हरिः ॥ १

श्लोकम्

३२

त

मातृनामगुरोर्नामदद्याद्वाक्यं स्ववैपिनः॥ कृष्णोऽसतो व्युत्पन्नश्चुतश्चेदेवैकुण्ठोऽथ जनार्दनः॥ उपेन्द्रोऽयस्य पुरु
षोऽयमुदेवस्तथा हरिः॥ योगेशः पुण्डरीकाक्षो मासनामा न्यनुकृमात्तु अत्र मार्गशीर्षादिश्चैत्रादि
र्वाक्रमः॥ इति मदनरत्ने॥ नाक्षत्रमपि नामकार्थं॥ कुलदेवतानाक्षत्रसंबन्धिपितृनामकुर्यादिति
तत्रैव शंखोक्तेः॥ परिशिष्टेऽपि॥ तदक्षरादिकं नामयस्मिन्निष्येयदक्षरेण॥ मनुः शत्रुस्य प्रेष्यसंयुक्तं॥ तत्र
स्वाशौचांते॥ द्वात्रिंशे बाह्विर्पितादेशाकालौ स्मृत्वा अस्य कुमारस्य बीजगर्भसमुद्भवो नो निबर्हणार्थं
नामव्यवाहारसिध्यर्थं च नो मकरणं करिष्ये॥ इति संकल्प्य गणेशपूजापुण्याहवाचनमाह पूजो नां दी
श्रादानि कृत्वा कांस्यादिपात्रे तु तुल्यपूर्णहस्मागणेशनामैतः॥ कुलदेवतानामततो मासनामततो ना
क्षत्रंततो व्यवहारिकं शिवदास इत्यादिलिखित्वानामदेवताः संपूज्य शिशोर्दक्षिणकर्णे अमुकभक्तो
सीत्यादिनामो निउक्तोर्ध्वः कृतांजलिः कुलदेवतानाम्नामकदासो भवतः सर्वान् ब्राह्मणानभिवाद
यते॥ आयुष्मान्भवत्वममुकदास इति विप्रः॥ एवं मासनाम्ना॥ नाक्षत्रेण नाम्ना॥ व्यावहारिकेण ना

का

३२

मेत्यदिवाच्यं ॥ ततः शतं दशवामात्रा विदत्वा विप्रेभ्य आशिषो गृह्णीयात् ॥ ॥ इति नाम कर्म ॥ ॥
दो अथ लैरोहः ॥ पारिजाते बृहस्पतिः ॥ खट्वारोहस्तक कर्त्तव्यो दशमे द्वादशे पिवा ॥ ज्योतिर्निबन्धे आंदोका
शयने पुंसो द्वादशो दिवसः शुभः ॥ त्रयोदशस्तक न्यायाननक्षत्रं विचारणा ॥ करत्रये वैष्णवे वती
श्व शुद्धिर्द्वये चाश्विनिक ध्रुवेषु ॥ कुर्याच्छिस्तानां नृपते तद्दो लैरोहं न वे सुखिनो भवन्ति ॥ अथ कर्णवेधः ॥
ज्योतिर्निबन्धे ॥ गर्गः ॥ मासेषष्ठे सप्तमे वा षष्ठे मासि वत्सरं ॥ कर्णवेधं प्रज्ञां संति पुण्यायुः श्री वि
वृद्धये ॥ मदनरत्ने वसिष्ठः ॥ मासेषष्ठे सप्तमे वा षष्ठे मासि वत्सरं ॥ कर्णवेधं प्रज्ञां संति पुण्यायुः श्री वि
कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुने पिवा ॥ कर्णवेधं प्रज्ञां संति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥ स च मगाद्रहस्ते
चित्रा पुनर्वसु पुष्य श्रवण धनिष्ठा रेवतीषु ॥ रिक्तपर्ववर्जतिथौ कार्यः ॥ मदनरत्ने ॥ सौवर्णी राजपुत्र
स्वराजती विप्रवैश्ययोः ॥ शूद्रस्य चायसी सूचिर्मध्यमाष्टांगुलात्मका ॥ चंडेश्वरः ॥ साई मासद्व
ये दद्यात्तां बुलं मथ मंशि शोः ॥ अथ निष्क्रमणं ॥ ज्योतिर्निबन्धे यमः ॥ तृतीये वा चतुर्थे वा मासि निष्क्र

१५० क०

३४

वास्तु
४

मणं भवेत् ॥ मनुः ॥ मासे चतुर्थे कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं बुधेः ॥ अथान्नप्राशनं ॥ ॥ षष्ठे न्नप्राशनं
मासियथेष्टं मंगलं कुले ॥ अत्र शिशुः कृतिर्न तु द्विजोक्तिः ॥ तेन शूद्रस्यापि तिमेधातिथिः ॥ मदनरत्ने
बृहस्पतिः ॥ अन्नप्राशनकाले वा कुर्यान्निष्क्रमणक्रियां ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ दिगीशानां दिने तत्र तथा
चंद्रार्कयोर्द्विजं ॥ पूजनं वास्तुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ॥ बहिर्निष्क्रामयेद्देहं शंखपुण्याहनिस्वनैः
पिनादेशकालौ स्मृत्वा अस्य शिशोर्बीजगर्भसमुद्भूतं नो निबर्हणद्वारा बलायुर्वचोभिरध्यर्थे निष्क्रमणं
करिष्यदति संगत्य गणेशपूजनपुण्याहवाचनमोर्तपूजानां दीपान्द्रा निरुत्वा प्रतिमां स्वक्षतपु
जेषु चंद्रादिदशदिक्पालचंद्रसूर्यदेवगणानां नामभिरावाह्यं आवाहनादिपूजां कृत्वा शंख
तूर्यमंगलस्वनैश्चंद्रसूर्यधेनूनां दर्शनं कारयित्वायेत् ॥ चंद्रार्कयोर्दिगीशानां च गगनस्य च ॥ वि
निक्षेपार्थमिमं दक्षिते मे रक्षंतु सर्वदा ॥ अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवारात्रमथापि वा ॥ रक्षंतु सततं सर्वदेवाः श
क्रपु रोगमाः ॥ ततो विप्राः करोतु स्वस्ति ते ब्रह्मेत्याद्या शिषंदद्युः ॥ ॥ अथोपवेशनं ॥ ॥ प्रयोगपारि

३४

जाते पाद्ये ॥ पंचमेतु तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् ॥ तत्र सर्वे ग्रहाः शस्ताः भौमोऽप्यत्र विशेषतः ॥ विष्णुधर्मो
त्तरे ॥ वाराहं पूजयेद्देवं पृथिवीं च तथा द्विज ॥ पिता देशका लोकैस्मृत्वा ॥ अस्य कुमारस्य सर्वारिष्यं शान्त्या युरारो
ग्यक्षेमार्थं मुपवेशनं करिष्ये ॥ इति संकल्प्य ॥ गणेशपूजां पुण्याहवाचनं कृत्वा पीठे प्रतिमायां पुंजैर्वा व
राहं पृथिवीं च नाम्ना षोडशोपचारैः संपूज्य तदग्रे पंचसप्तवाधान्यपुंजां कृत्वा तन्मध्ये भूमौ वस्त्रे करो
तु स्वस्तितैब्रह्मेत्याद्यैर्नाद्यघोषेण शिशुमुपवेशय मल्युजयं स्मृत्वा भस्मनारक्षं कृत्वा स्मरेत् ॥ रक्षेन्व
सधेदेविसदा सर्वगतं शुभे ॥ आयुः प्रमाणं सकलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥ अचिरादायुषस्तस्य ये केचि
त्परिपंथिनः ॥ जीवितारोग्यविनेषु निर्दहस्वाप्तिरेणतान् ॥ वरेण्यां षोडशभूतानां माता त्वमसि कामधु
क् ॥ अजराचा प्रमेया च सर्वभूतनमस्कृता ॥ चराचराणां भूतानां प्रीतिस्तु च व्यवहसि ॥ कुमारं पादि
मा तस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यतामिति ॥ अत्रैव कटिसूत्रं बंधयेत् ॥ शिष्टास्त्वनप्राशनदिने एव निष्क्रममुप
वेशनं च कुर्वन्ति ॥ अथाभप्राशनं ॥ ॥ मदनरत्ने नारदः ॥ षष्ठे वाष्पष्टमे मासि वा कार्यं नवानप्राश

शु० कम०

३५

रत्न

नं शुभं ॥ लोकाक्षिः ॥ षष्ठेऽप्रप्राशनं जातेषु दंतेषु ना ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ ब्रह्माणंशं करं विष्णुं चंद्राकौचदी
गीश्वरान् ॥ भुवदिशश्च संपूज्य हत्वा बह्वीतथा चरुं ॥ देवता पुरतस्तस्य धाम्नुत्संगगतस्य च ॥ अलंकृत
स्य दातव्यं मन्त्रपात्रे सकांचने ॥ मध्वाज्यदधिसंयुक्तं प्राशयेत्पायसं तु वा ॥ सर्वत्र मूलं विशेषश्च मत्स्य
ते निर्णयसिंधो ज्ञेयः ॥ पितादेशका लोस्मत्वा स्य शिशोर्बीजगर्भममुद्रुवै नो निबर्हणद्वारा बलायु
र्वचोभिर्वद्व्यर्थं अत्र प्राशनं करिष्यद्भूति संकल्प्य गणेशपूजापुण्याहवोचनमातृकापूजानां दीश्या
हानिरुत्वा ब्रह्मादीन् अतिमासूतंडुळपुंजेषु वा संपूज्य तन्नामभिर्वह्नी चरुं हत्वा ज्यदधि मधुयुतमन्त्र
पायसं वा प्राशयित्वा तां बूतं च दत्वा ह्यै मम षीमा जेनाद्यग्रे निधाय यद्दालः सरोतसा स्य जीकेति
परीक्षयेत् ॥ ॥ अथाष्टपूर्तिः ॥ ॥ गोडव्यवहार निर्णये ॥ नवांबरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरा
युषं ॥ मार्कंडेयं नरो भक्त्या पूजयेत्प्रयतस्तथा ॥ ततो दीर्घयुषं व्यासं रामं द्रौणिं रूपं बलिं ॥ प्रह्ला
दं च हनूमंतं विभीषणममथा चयेत् ॥ स्वनक्षत्रं जन्म तिथिं प्राप्प संपूजयेन्नरः ॥ षष्ठीं च दधिमत्केन

वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥ तिथि^तलेखे त^मभ्रा^मभिस्तिलहोमोप्युक्तः ॥ उमादित्यपुराणे ॥ सर्वेश्वरजन्मदिवसे स्नातैर्म
गलवारिभिः ॥ गुरुदेवाग्निविष्णोश्च पूजनीयाः प्रथमेन तैः ॥ रवन्क्षत्रं च पितरस्तथा देवः प्राजापतिः ॥ प्र
तिसंवत्सरे यत्नात्कर्तव्यं महोत्सवः ॥ कृत्यचिंतामणौ ॥ गुडदग्धतिलान्दद्यादुस्तेग्रंथौ च बंधयेत् ॥
गुग्गुलं निंबसिद्धार्थदूर्वागोरोचनादिकं ॥ संपूज्य भानुविघ्ने शौ^महर्षिप्रार्थयेद्दिदं ॥ जन्मतिथिश्चौ
दयिकी ग्राह्या ॥ नेदुं ॐ कृत्यतत्त्वाणवेस्कां दे ॥ युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वती प्रिया ॥ रेवे रुदय
मीक्षंते न तत्र तिथियुग्मतेभिः ॥ पिता सबाळो भ्यंगं कृत्वा नववस्त्रधरो देशकालौ स्मृत्वा स्य शिशो
र्दीर्घायुरारोग्यार्थं च वर्षवृद्धिर्दिनं कृत्यं करिष्यद्रत्नत्का प्रतिमा स्वक्षतपुंजेषु वा गणे कूं सूर्यं मार्कंडे
यं व्यासं परशुरामं मश्वत्थामानं कृपं बलिं प्रह्लादं हनूमंतं विभीषणं षष्ठीं स्वन्क्षत्रं पितरो प्राजापतिं गु
रुमग्निं च संपूज्य पक्षे तन्नाम्ना तिलहोमं च कृत्वा गुग्गुलुसर्पपदूर्वागोरोचनगुडानां पीतलीं स्तौहे बभ्रामार्कंडे
यं प्रार्थयेत् ॥ चरं जीवीयथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ॥ रूपवान्वित्तवींश्चैवाश्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥

१५० क०

२६

मार्केडेयनमस्तेस्तु सप्तकल्मसं तजीवन ॥ आयुरारोग्यसिध्यर्थं प्रसीद भगवन्मुने ॥ चिरंजीवीयथा त्वं भो मु
नीनां प्रवरद्विज ॥ कुरुष्व मुनिशार्दूल तथामां चिरजीविनं ॥ मार्केडेय महाभाग सप्तकल्मसां तजीवन ॥ आयु
रारोग्यसिध्यर्थं मस्माकं वरदो भव ॥ पिता त्वेन मिति वदेत् ॥ ततो गुड तिल युतं दुग्धमादाय सतिलं गुडसं
मिश्रमं जलमर्धमिदं पयः ॥ मार्केडेयादूरं लब्ध्वा पिबाम्यायुर्विदुष्ये ॥ इति विवेत् ॥ ततो गुरुदेवविप्राः पू
ज्याः ॥ गोडतिथितत्वेस्कां दे ॥ खंडनं नखकेशानां मिथुनाधिगमो तथा ॥ आभिषेकं लहं हिंसां वर्षवृद्धौ वि
वर्जयेत् ॥ तत्रैव कृतांतकुजयौ वारे यस्य जन्मतिथिर्भवेत् ॥ अनृक्षयोगसंप्राप्तौ विप्रस्तोस्मपदेपदे ॥ रु
तांतः शनिः ॥ जन्मनक्षत्रयोगेन दोषः ॥ तस्य सर्वोषधिस्नानं गुरुदेवाग्निपूजनं ॥ विशेषो निर्णयसिंध्यो
स्तेयः ॥ अथ देमाद्रौ वर्धुपने विशेषः ॥ भविष्ये ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ देवदेव महाभाग बालानां हितकाम्य
या ॥ वर्धुपनविधिं ब्रूहि राक्षसमपि विशेषतः ॥ कृच्छ्र उवाच ॥ प्रयोगे पृष्टं व्यासेन सनत्कु राप्राह ॥ मासि
प्रविष्टे प्रथमे बालवर्धुपनं बुधेः ॥ राक्षसां वा तन्मुनिश्रेष्ठ समांते च विधीयते ॥ कुमुदामाधवीगौरीरुद्राणी

२६

पूजनीयाः प्रयत्नेन २

पार्वती उमा ॥ काली सरस्वती चैव सा वित्री ब्रह्मणः प्रिया ॥ सती संज्ञा तथा मेधा पुलिस्तु हि समन्विता ॥
 नृपतिं भवति त्राणा जीवन्ती नाम षोडशी ॥ शूर्पमध्ये विलिख्यं तु ॥ रजनी पिष्टौ वा विलिखेद्वा कुंकुमेन तु
 ॥ गंधैः पुष्पैः सुगंधैश्च दीपवस्त्रनिवेदनैः ॥ पूजनीयास्तु संस्थाप्य कुमुद्याः स्तं पृथक् पृथक् ॥ नामभिः
 पूजनीयास्ताः पूजयित्वा तु बालकं ॥ भूपतिं तु मुने वाथ सर्वा लंकारभूषितं ॥ पूजयेन्मातृपितरौ बाल
 वध्वापने सति ॥ पुरोधाः पूजयेद्ब्रह्मराजवध्वापनो विधौ ॥ कुमुदाद्याः समुद्दिश्य वंशपात्राणिकल्प
 येत् ॥ एकैकस्याधनाढ्यस्तु दद्यात्षोडश षोडश ॥ तदर्द्धा नितदूर्ध्वं निद्वैत्तैकं मथापीपिवा ॥ बहुपक्षा
 नयुक्ता निबद्धपुष्पफला न्वितु ॥ सुवासिनीभ्यो विप्राणां दद्याद्भक्तिपुरःसरं ॥ प्रीयतां कुमुदाद्या
 मे बालकायुर्विवर्द्धनीः ॥ बलेन र्यशसा तु स्यात् बालं मेवर्द्धयंतु वै ॥ प्रयच्छंतु सदारोग्यं सौख्यं सौभाग्य
 मेव च ॥ श्रीश्वतेति चमंत्रेण अर्घ्यताभ्यः प्रदापयेत् ॥ वस्त्रतांबूलपुष्पादिदिने तस्मिन् सकलयेत् ॥ सु
 वासिनीनां देयं तु कुमुदा प्रीयतामिति ॥ तत्रैव स्कांदे ॥ एवं वर्द्धयन् वत्सरां जीते जन्मवासरे ॥ व्यतीतेषु

१५० क० ४॥

३७७

च मासेषु बालानां बलवद्भवे ॥ न बालरोगाः प्रभवन्ति तस्य न स्कंदरोगान् च शाकिनीभ्यः ॥ भयं भवेत्तज्जला
ग्निदिग्भ्यो बालश्च पुष्टः स विशेषतश्च ॥ संप्राप्य राज्यं नृपतिः समांते कुर्यादिमंशं तिमहोत्सवं च ॥ ग्रहास्तथा
पूज्यविनायकं च भक्त्या कुमुदादिदेवीः ॥ यः पूजयेद्भक्तिपुरः सरंहि सहेमपूर्णो बलवद्द्विभुक्तः ॥ गोपथ
ब्राह्मणे तु ॥ राजानमभिर्वर्द्धयिष्यन् नाना युषां वर्चसा तेजसा मशसा विजयेन कीर्त्या पवित्रैर्मंगलैरभ्युक्ष्य
रुक्मैरचैर्यित्वा मौहेंद्रं हविर्निरूप्य लोकपालेभ्यश्च श्रपयेन् ॥ महोदंडो यो जसेति लोकपालांश्च
स्वाराजानमन्वारभ्य जुह्यादर्वाचमिंद्रं ॥ त्रातारमिंद्रं ॥ वर्द्धयद्भितिभिः ॥ क्षां कृत्वा सुगुरुणा स आसतेति
रोचनेनालं कुर्यान्मज्जायै तमोमिति सू संपातवंतैष्यसियमित्युक्तमभिर्वर्द्धयेति ॥ ॥ इति भट्टकम्
आकृतेश्च धर्मैः अष्टपूर्तविधिः ॥ ॥ ॥ ॥ अथ चौलं ॥ ॥ बृहस्पतिः ॥ पापग्रहाणां
वाराहो विप्राणां शुभदं रवेः ॥ क्षत्रियाणां समासू नो विद् शूद्राणां शनौ शुभं ॥ अत्र काले निर्णयः ॥ सर्वो मातुः
गर्भे रजोदर्शने च न कार्यमित्यादिरन्यश्च विशेषो द्विजतुल्यो मत्कृते निर्णयसिंधो ज्ञेयः ॥ १५० इत्यविशेषमा

३७

वंतूच्यते ॥ प्रथमे द्वितीये तृतीये पंचमे वाद्ये यथा कुलधर्मोक्ते काले पितादेशकालो स्मृत्वा स्य शिशोर्बीजग
र्भसमुद्भवे भौविनाशद्वारा बलायुर्वर्चो भिवृद्धयर्थं चोत्तु कर्म करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजापुण्याहवाचन
मातृपूजावसोर्धारा नां दीश्राद्धानि कृत्वा भद्रे सने शिशुमुपवेश्यैकां शिरवां केशपंक्तिं वा संरक्ष्य सर्वं वा व
पनं यथाचारं कार्यं ॥ ततो नीराजनादिकार्यं ॥ ॥ इति चौलं ॥ ॥ अथ विद्यारंभः ॥ ॥ ॥
मदनरत्ने नृसिंहः ॥ अक्षरस्वीकृतिं कुर्यात्प्राप्ते पंचमहायने ॥ उत्तरायणगे सूर्ये कुंभमासं विवर्जयेत् ॥ अथ
धनुर्विद्या ॥ दीपिकायां ॥ अदितिगुरुयमार्कस्वातिचित्राकौत्तिपित्र्यध्रुवे हेरि वस्तुमूले धिंदु भाग्या त्र्यमे
षु ॥ विनिशानिशशिबुधा हे विष्णु बोधे विषौ षेस्तु समयति थियोगे चापविद्याप्रदानं ॥ तच्च हरिलक्ष्मीस
रस्वती च पूजयित्वा कार्यं ॥ सर्वो युधमहा मातृ सर्वदेवारि सूदन ॥ चापमांससुरेशसाकं शरवरे गृह ॥ ध
तं कृष्णे नरक्षार्थं संहाराय हरेण च ॥ त्रयीमूर्तिं गतं देवधनुरस्त्रं न माम्यहे मिति मंत्रेण संपूज्य नत्वा बाणं प्रा
व्यां मुक्त्वा विप्रान् पूजयेत् ॥ छूरिकाबंधः ॥ ज्यौर्निबंधे नारदः ॥ छूरिकाबंधनं वक्ष्ये नृपाणां प्राक्करग्रहात्

१५० क०

३८ त्तरे

विवाहोक्तेषु मासेषु शुक्लपक्षे नस्तगे ॥ जीवेषु क्रेचसूत्रे चंद्रताराबलान्विते ॥ मौजीबंधर्शातिथिषु कुज
वर्जितवासरे ॥ संग्रहे ॥ शूद्राणां राजपुत्राणां मौज्यभावे स्त्रबंधने ॥ मौजीबंधोक्त तिथ्यादौ कार्यं भौमदि
नं विना विष्णुधर्मे ॥ पूजयित्वा हरितक्ष्मीं तथा देवीं सरस्वतीं ॥ स्वविद्यासूत्रकारं स्वस्वां च विद्यां विशेषतः
एतेषां मेव देवानां नाम्ना तु जुहुयाद्दत्तं ॥ दक्षिणाभिर्दिजैर्द्राणां कर्त्तव्यं चोत्रपूजनं ॥ मंत्रस्तु ॥ सर्वयुधा
नां प्रथमं निर्मिता सिपिना किना ॥ शूलायुधादिनिष्कृष्य कृत्वा मुष्टिग्रहां शुभां ॥ चंडिकायाः प्रदत्ता सि
सर्वा शुभनिर्वाहिणी ॥ छुरिकैरक्षमां नित्यं शान्तियर्थं नमोस्तुते ॥ इतिसंपूजनत्वादक्षिणे कटिभागे बध्नी
यात् ॥ अपरांके वृद्धशांता तपः ॥ शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्या च मनस्मत् ॥ रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नानमेव
कुमारके ॥ प्राक् चूडाकरणोद्घातः प्राग्नप्राश्नानां शिशुः ॥ कुमारकस्तु विज्ञेयो यावन्मौजी निबध्यते
॥ बालस्य पंचमादृषादिक्षार्थं च मादिशेत् ॥ इत्यादिमन्त्रैस्तनिर्णयसिंधौ तेयं ॥ ॥ इति विद्याप्रयोगः ॥
॥ अथ विवाहः ॥ ॥ तत्र सावित्र्यं शूद्राणां द्विजवदेकशरीरावयवान्वयादेव ॥ सर्वज्ञाय वान्वया

५४ सर्वउष्ट्रनिवहणी ॥ तथा विस्तारिता नासि देवानां प्रतिमादिता ॥ सर्वसत्वांगभूतासि ५५

रा
राक्षस
दै

नुवन्तेः सद्वावादिति विज्ञानेश्वरः ॥ तच्च मर्या निर्णयसिंधावुक्तमिति नात्रोच्यते ॥ तत्र ब्राह्मणैर्देवप्राजा
पत्यगांधर्वास्तराक्षसपैशाचान् अष्टौ विवाहाः ॥ तानाहयाज्ञवल्क्यः ॥ ब्राह्मणो विवाहः आहूय दीयते शतयुतं
कृतं ॥ यज्ञस्यैतत्स्विजे देव आदार्योर्षस्तु गोद्वयं ॥ द्रुत्युक्ता चरतो धर्मसहया दीयते धिने ॥ स कायः पाव
येत ज्ञः षष्ठं वंश्यान् सहात्मना ॥ आसुरोऽद्रविणा दोना द्वांधर्वाः समया मिथः ॥ राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यका
॥ लातुमिति ॥ एषु शूद्रस्य प्राजापत्यो मुरव्यः ॥ आसुरगांधर्वो मध्यमौ ॥ राक्षसपैशाचौ कनिष्ठौ ॥ तदाह मनुः ॥
असुरं वैश्यं शूद्रयोः ॥ षडनुपूर्व्यादिप्रस्थश्चतुरो वने ॥ विट्शूद्रयोस्तु तावेव विंश्यादूर्ध्वान्न राक्षसान् ॥ च
तुरः आसुरगांधर्वपैशाचान् ॥ तान् चतुरो राक्षवर्जान् ॥ कल्पतरौ ब्राह्मणविवाहमुक्त्वा ब्राह्मणानां सतामेषध
र्म्यं शूक्ते ब्राह्मणौ विप्रस्यैव अन्ये त्रयाणां तुल्याः ॥ हेमाद्रौ पैठिनसिः ॥ राक्षसो वैश्यस्य ॥ पैशाचः शूद्रस्य ॥
सर्वेषामार्यः प्रमाणं ॥ प्रचेताः ॥ पैशाचो संस्तुतप्रस्तुतानां प्रतिक्रमजानां चेति ॥ विशेषो मेधातिथौ कल्प

१५० क०

३९

१५५

तरोत्तमः॥ तत्र गांधर्वराक्षसपेशाच्चान्विता सर्वत्रोदकपूर्वकं दानं निमित्तं॥ वसिष्ठः॥ नोदके न नवाचा च कन्या
याप्रतिरुच्यते॥ पाणिग्रहणसंस्कारात्यतित्वं सप्तमे पदे॥ गांधर्वादिविहो मां कार्यमेव॥ गांधर्वा सुरपेशा
चा विवाहो राक्षसश्च यः॥ पूर्वपरिग्रहस्तेषु पश्चाद्दो मो विधीयते॥ इत्यपरा के वसिष्ठोक्तेः॥ अतएव हो माभावे
न्यस्मेदानं साहज्यमाह तुस्तत्रैव वसिष्ठवा मदेवो॥ बलादपहृता कन्या मंत्रैर्यदि न संस्कृताः॥ अन्यस्मै वि
धिवादे या यथा कन्या तथैव सा॥ इदं राक्षसपेशाच्च परं॥ तयोरेव बलादपहृता तू॥ १५५ प्राणां न मो मंत्र एव
मनुरपि॥ पाणिग्रहणिकामंत्रानियतं दारलक्षणं॥ तेषां निष्ठानुविज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे॥ तत्र पाणि
ग्रहणं सर्ववर्णसमं॥ पाणिग्रहणिकामंत्रानियतं दारलक्षणं॥ तेषां निष्ठानुविज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे॥ तत्र पाणि
केः॥ उदकपूर्वकं न्यादानं स्याद्विकल्मसः॥ तदुक्तं स्मृतिकौमुद्यां ब्राह्मे॥ युक्तं तु पाणिग्रहणग्रहणं सर्व
वर्णेषु सर्वशः॥ जलपूर्वं तु विप्राणां मन्येषामपि काम्ययेति॥ अन्ये त्वेतेन ब्राह्मो विभवति॥ अलं कृत्य क
न्यामुदकपूर्वोदद्यादेष ब्राह्मो विवाहः इत्याश्वलायनेन ब्राह्मे विवाह एव जलपूर्वतोक्तेः॥ अन्ये विवाह

३९

७ * प्रपौत्राया मुकपौत्राया मुकपुत्राया मुकदासाय वराय ॥ अथ मुकपौत्रीममुक ७

शेषानिर्णयसिंधो ज्ञेयाः ॥ स्मृतिकोमुद्यां ब्राह्मे ॥ दृष्टिं वै नायकीं कृत्वा शचीमागंच शोभनं ॥ नां दीमुखे
भ्यः श्राद्धं च पितृभ्यः कार्यं सिद्धये ॥ वराहसंहितायां ॥ गृहे स्थितां वै पुरुषं तपस्वीं प्राश्नाध्यसंध्यास्तम
येषु कन्या ॥ स्रग्ंधपुष्पैः प्रतिपूजयेत्तु पाणिग्रहे या समुपागतेति ॥ ॥ अथ प्रयोगः ॥
शरदस्य शरदापरिणयने मंत्ररहितं क्रियामात्रं कार्यमिति हरिहरभाष्ये उक्तं ॥ तेन कातीयकर्मेच्यते ॥ तत्र वि
वाहोक्तैककन्यायापि ताभ्यां वा बंधुर्वरगृहं गत्वा च म्यदेशकालौ स्मृत्वा करिष्यमाण विवाहां गत्वा
नवो गृहानं करिष्येति संकल्प्य ॥ गणेशं वरुणं च संपूज्य वरस्थपादप्रक्षालनगंधवस्त्राद्यैः पूजां कृत्वा पु
गीफलनालिकेरं कुंकुमादिरंजितवस्त्रं वा दाया मुकपौत्रीं ॥ अमुकपुत्रीं मुकनाम्नीं कन्यां ज्योति
र्विदुक्तैदास्ये इत्युक्त्वा ॥ अव्यंगे पतिते क्लीबे दशदोषविवर्जिते ॥ तत्कालौ पस्विते कन्यां पिता तुभ्यं प्रदा
स्यतीति ॥ पिता तु अहं दास्यामि संशयमिति वदेत् ॥ इमां कन्यां प्रदास्यामि देवाग्निमुक्त्वा सन्निधौ ॥ इति
कन्यापिता वरबंधुहस्ते दत्त्वा ॥ वरबंधुः ॥ वाचा दत्ता त्वया कन्या वरार्थं स्वीकृता मया ॥ कन्यावलोकनवि
२ * स्नाते स्नाता मरोगिणीमिति पाठः ॥ केचिन्मुकन्या गृहे गत्वा तां संपूज्य अव्यंगे पतिते क्लीबे दशदोषविवर्जिते * २
१ * वाचा दत्ता मया कन्या वरार्थं स्वीकृता त्वया ॥ कन्यावलोकनविधौ निश्चितत्वं सुरभी भवेति कन्यापिता ॥ * १

मुहूर्ते

मुहूर्ते
य

२ तत आचारतः हरिश्चंद्रनादिविवाहोक्ते मुहूर्ते कार्ये ॥ २

१५० क०

४०

विधौ निश्चितत्वं सखी भव ॥ इति विरपिता कन्या पिता च परस्परं हित्याह ॥ ततः परस्परमर्चनं विप्रपूजादि
कार्ये ॥ इति वाग्दानं ॥ ॥ ततः पूर्वदिने विवाहदिने वा प्रातः कन्यावर्योः पिताभ्यंगं कृत्वा गृहे विना
यकशांल्यादिकृत्वा देशकालौ संवित् ॥ मुकस्य विवाहांगतया गणेशपूजापुण्याहवाचनमातृपूजावसौधा
राशचीपूजानां दीश्राद्धानिकारप्यदुक्तत्वा ता निपूर्ववत् कृत्वा तं तुलपूर्णकुंभं देवतार्थे विघ्नपंवंशपात्रेशाखा
सनंदिनी नलिनी मैत्रा उमा च पशुवर्धिनी ॥ शस्त्रे भगवती च मातृसंनिधौ संस्थाप्या चतुर्थं दिनं मण्डपदेवतापू
जयेत् ॥ पीतसूत्रेण कंकणं कन्याया वामहस्ते बद्ध्वा पंचमिः सप्तभिर्वा करैर्मितां पंचसप्तसोपानां वेदीं कु
र्यात् ॥ चतुर्हस्ता वेदीति ही हरः ॥ वस्त्रसीमांतपूजां कुर्यात् ॥ गृहागतं वरं माने नोपवेशयेत् ॥ ततः आचार्य
वेद्यां हस्तमात्रं स्थापितं कृत्वा तत्र दक्षिणैः समुखं गौमये नीपाले प्यस्त्रवेणो हिरण्यं प्रागग्रौः त्रिस्तोत्रैः स्वा
कृत्वा त्रिर्महमुहृत्याभ्युक्ष्या किंप्रतिष्ठाप्य प्राप्नुवत्यवरस्य मधुपर्कपूजां कुर्यात् ॥ यथा ॥ ॥

यस्यैकाक्षेन २ उदगैश्च २

४०

यन्ये

प्रति

कन्यापितासनंदत्वात्तस्यपश्चात्तिष्ठंतंवरमाह ॥ साधुभवानास्तामर्चयिष्यामोभवंतमितिअर्चयेतिवा ॥
ततोविष्टरोविष्टरोविष्टरद्वैतिविरुक्तेदाताप्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् ॥ प्रतिगृह्यतामिति कुचं पंचविंशतिकं
शममंदद्यात् ॥ तंवरआसनस्यपश्चात्तिष्ठं गृहीत्वा विरायनमद्रुत्यासनंदत्वापविशेत् ॥ ततो न्येन त्रिःपा
द्यमित्युक्ते गंधदूर्वाक्षतयुतपाद्यं दात्रा प्रतिगृह्यतामिति निवेदितेन वरः पादौ सव्यंततो दक्षिणमिति पा
दौ प्रक्षालयेत् ॥ ततो दातान्यविष्टरमन्येन त्रिर्निवेदितमादाय वरः पादाधो दद्यात् ॥ ततो गंधपुष्पाक्ष
तकुशतिलसर्षपदधिदूर्वायुतमर्घ्यमादाया न्येनार्घ्यद्वैतिविरुक्ते दाता प्रतिगृह्यतामिति दद्यात् ॥
वरहस्तमर्घ्येन मद्रुत्यंजलिनादाय शिरसा भिवाद्यभूमौ शिषेत् ॥ ततो न्येन त्रिर्मधुपर्कद्रुत्यं केदात्रा द
त्तकांस्मरुं तेनैव पिहितं दधिमधुमध्वलाभेष्टं वावरोदात्तहस्तस्थमुद्राद्यसवित्रेन मद्रुत्यं वेक्ष्य स
वित्रेन मद्रुतिं गृह्यवा मेनिधाय मधुपर्काय नमद्रुत्यनामिकया लोकाणां भिकोगुष्ठाभ्यां बहिर्दिशि स्वापु
नरेवंद्विकृत्वा ताभ्यामेव त्रिः प्राश्नीयात् ॥ मधुपर्काय नमद्रुतिवा ॥ अंगुष्ठानामिकया द्वितीयं गुष्ठम

ततो न्येन त्रिर्मधुपर्कद्रुत्यं केदात्रा ॥ ततो न्येनाक्षप्रनीयामिद्वैतिविरुक्ता

मन्त्रोक्तं प्रतिगृह्यतामिति कथा ॥

१५० क०

४९

ध्यामाभ्यां तृतीयं मंगुष्ठ तर्जनीभ्यामिति स्मृति कोमुद्यां ॥ तच्चित्यं ॥ ततः शेषं संचरे निनीहिराचम्य वाचेन मद्रति
मुखे ॥ प्राणायनमनासिकयोः ॥ चक्षुर्भ्यो ॥ चक्षुषोः ॥ श्रोत्राभ्यां च कर्णयोः ॥ बलायेति बाहोः ॥ ओजसे ॥
तूर्वोः ॥ अंगेभ्यः ॥ इत्यंगेषु ॥ ततो न्येन गोरिति विरुक्ते ॥ प्रतिगृह्य रुद्राणां मात्रे वसूनां दुहित्रे ~~वसूनां~~ आदि
त्यस्वस्त्रे गवे नमः ॥ ममा चैकस्य पाप्मा हत इत्युपांशु उत्सृज्य तत्तृणान्यनु इत्युच्चैर्विसेजेत् ॥ ततो दाता वस्त्रा
लंकारां धस्त्रगाद्यैर्वरं पूजयेत् ॥ ततः सुलग्नतः पटं धृत्वा मुखं निरीक्षेत् ॥ अन्येतुलग्नसमये पाणिग्रह
णं मिच्छति ॥ ततो तः पटमपसार्य वरो वधू मुखमीक्षेत् ॥ अत्र वाग्निं प्रतिष्ठाप्य पश्चादग्ने स्तृणपलं कटवा
निधाय ॥ कन्यापितृदत्तवस्त्रचतुष्टयमध्ये देवायुष्मतीं दवासः परिधत्स्वेति आरुत्योदघात ॥ सा च
वाससेन मद्रत्यारुत्या परिदध्यात् ॥ ततो दात्रा वधूमीक्ष्येति प्रेषितो वधूमीक्षेत् ॥ ततः कन्यादान
मिति हरिहरः ॥ अन्येतु कन्यादानोत्तरं वस्त्राद्याहुः ॥ करोतु स्वास्ति ते ब्रह्मत्याद्यै रक्षतारोपणां ते क
न्यापितो दग्धुखः स्वदक्षिणे पत्नीमुपवेश्य कुशपाणि राचम्य देशकालौ संकीर्त्य मम समस्तपितृ

४९

णां निरतिशयसानंदब्रह्मलोकावास्यादिकन्यादानकलोक्तफलावाप्तयेनेनवरेणास्यांकन्यायामुत्पादयि
 ष्यमाणसंतत्याब्राह्मणक्षेत्रदशावरानूदादशपत्न्याप्राजापत्यपक्षेष्टावरानष्टौपरान्पुराणान्यवित्रीकर्तुमात्म
 नश्चलक्ष्मीनारायणप्रीतयेब्राह्मणविवाहविधिनाप्राजापत्यविधिनावालोकतकन्यादानमहंकरिष्ये॥ इत्युक्त्वा
 पठेत्॥ कन्यांकनकसंपन्नांकनकाभरणैर्युतां॥ दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया॥ विश्वंभरः सर्व
 भूताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः॥ इमांकन्याप्रदास्यामि पितॄणां तारणाय चेति॥ ततः कांस्यपात्रेवरहस्तोपरिवधू
 हस्तेस्वहस्तंन्यस्यवरहस्ते सुप्रोक्षितमस्तु॥ शिवा आपः संतु॥ सोमनस्यमस्तु॥ इत्युक्त्वा कन्यापितापुण्यं
 दूतांशान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु॥ तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपत्तु॥ पुण्याहं भवंतो ब्रुवंतु॥ पुण्याहमस्त्विति
 विप्राः॥ स्वस्ति भवंतो० रुद्रि भवंतो० अमुकदासोहंममसमस्तपितॄणामित्यादि॥ लक्ष्मीनारायणप्रीतये
 त्वंतमुक्त्वा काश्यपगोत्रस्य ब्रह्मदासस्य प्रपौत्राय० विष्णुदासस्य पौत्राय शिवदासस्य पुत्राय॥ देवदासा
 यवराय काश्यपगोत्रस्य प्रपौत्रीं मैत्रदासस्य पौत्रीं भोजदासस्य मम पुत्री ममुकप्रेष्यां अमुकनाम्नीनाक

वैत्रदासस्य

शू० क०

४२

पात्र

न्यां प्रजापतिदेवत्यां यथा शक्त्यलंकृतां इत्युक्ता पुनरेवंद्विरुद्धा र्यशत ज्योतिष्मो मातिरात्रफल प्राप्तिस्तु का
मः प्रजोत्पादनार्थं सहधर्मचरणार्थं प्रजापत्यै सहधर्मैर्वरतौ भार्यात्वेन तुभ्यमहं संप्रददमिति कुशयवयु
तं जलं कन्याहस्तं च वरहस्ते भिक्षिषेत् ॥ मया दत्तेति मातापि वंदेदितिकेचित् ॥ गोत्रोच्चारणमिति केचित् ॥ वरः
प्रतिगृह्णामि स्वस्तित्युक्ता भूमिं स्पृशेत् ॥ गौरीं कन्यामिमांभो त्वं यथा शक्तिविभूषिता ॥ गौं त्राय नैव दास्याय
तुभ्यं दत्तां स माश्रय ॥ कन्ये ममाग्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः ॥ कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्वद्वानात्स्वर्ग
माप्नुयां ॥ मम वंशकुले जातो पालितावत्सराष्टकं ॥ तुभ्यं दास मया दत्तो पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी ॥ इति पठेत् ॥
ततः कन्यादानप्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णं गोमिथुनं च दक्षिणां संप्रददमिति दद्यात् ॥ ततः शक्तौ सत्यां तौ
अकां स्यंगवांश्च वंदासादि दद्यात् ॥ कन्याबांधवश्च यौतकं दधुः ॥ वरतसिंहादयो विदधुरिति केचित् ॥ त्रा
हो मां ते केचिदाहुः ॥ ततः श्वतुर्वारं पंचवारं बधू वरो सूत्रेणावेष्टोपरित न मधो मार्गेणाथ

दासी

वा

४२

स
ति
व
च

स्तनं चोपरि निंकाश्च त्रिगुणं पीतं च कृत्वा धस्तनं वरहस्ते उपरितनं च वधू हस्ते कंकणं बद्धीयात् ॥ येन ब
धो बलीराजादा नवेद्रो महाबलः ॥ तेन त्वामपि बभामिरक्षे मा च लु मा च लेति ॥ ततो वधू वराभ्यां दग्धाद्रा
च क्षतारोपणं बद्धा हो वरेण कार्यं ॥ मंत्रास्तु ॥ भगवन् नमः ० यज्ञाय ० श्रियेय ० धर्माय ० प्रजाये ० यशसे ० इति ॥
ततः प्राङ्मुखः पवेश्य बस्त्रं कन्याये दद्यात् ॥ सा च वा सोभ्यां नमः इति परिदध्यात् ॥ ततो वरो मांगल्यं तंतुना ने भर्त जीवने हेतु
ना ॥ कंठे बभामि तु भगे खंजी न शरदां शतमिति सो भाग्यं तंतुं वधू गले बद्धीयात् ॥ ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो वायुमातो र
श्वधातभ्यो नमः इति वधूमीक्षेत् ॥ अत्र वा कौसुंभसूत्रेण कंकणं ॥ वेद्यां प्राङ्मुखो तेर्जे नीवीरण कटे पश्चाद्ग्रे
रुपविश्य दक्षिणे रेशान्यां वामं गलकुंभं स्कंधे गृहीत्वा कश्चिच्छेदा सप्त मं पदं ॥ उत्तरोट्पदं पले चालं कृते
निधाया त्रवरः कन्यानामै दे दित्याचारः ॥ ततो वधू पित्रा परस्परं समीक्षितव्यमित्युक्तेन्योन्यं समीक्ष्य
अरोद्र चक्षुरपतिघ्नी शिवास्म मनास्तथा ॥ सुवर्चा पुत्रसूदेव कामाच सखदा भवेति वरो वदेत् ॥ सो
मगंधर्वाग्निपूषभ्यो नमः इति च ॥ १२ ॥ शणां गृह्यसूत्राद्यध्ययनाभावात्तदुक्तं हो मांगकं पशोभावात् न
ला

न
ततो
तो
ना

१२० क० २॥

४३

भ्या

य

युक्तिशक्त्यभावाच्च विवाहे होम एव नास्तीति मदनपालः ॥ अन्येतु प्रधानेधिकारसिद्धौ रूपतीष्ठिवदग्रेषु
श्रवणोपदेशादिना ज्ञानसंभवाद्दोममाहः ॥ यथा ॥ गुरुर्दक्षिणे ब्रह्मासनं दत्त्वा तमुपवेश्य मन्त्रमये
पात्रे जलपूर्णं कुशान्निधायोत्तरतः कुशेषु निधायान्निदं मेः पूर्वादिपरिस्तीर्या सादनं कुर्यात् ॥ त्रिणि
तृणा निद्रेष वित्रे प्रोक्षणीमाज्यस्थालीं च रुस्थात्कीं संमार्ज्यं कुशानुपयमनकुशांस्तिस्त्रः समिधः सुव
आज्यं तंडुला लाजाः शूर्पे संस्त्रव पात्रं आरुक्ते मानदुहं चर्म गोर्दक्षिणे ति ॥ ततः प्रादेशमात्रे पवित्रे छि
त्वा प्रोक्षणीं संस्कृत्य पवित्रां मुत्पूय तत्र ते निधाय दक्षिणे न सव्ये ह्रस्वोर्दिगं नं कृत्वा पात्राणि प्रोक्ष्य
निधाय आज्यं रक्षात्मां निरूप्याग्नेौ दक्षिणे धि श्रित्योल्मुकेन लज्जैः सह पर्यग्निकृत्वा सुवर्चं प्रताप्य
कुशैः संमज्ज्य प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य पुनः प्रताप्य दक्षिणे निधाय आज्यमुद्रां त्योत्पूयावेक्ष्य शूकं निरस्य
पुनः प्रोक्षणीरुत्पूयावेक्ष्योपमनकुशानादायोत्थायाग्नेौ स्तिस्त्रः समिधोभ्याधाय प्रोक्षणीभिः
पर्युक्ष्य वरेणा न्वारब्धो गुरुर्दक्षिणं जान्वा न्वब्रह्मणा दक्षिणहस्ते न्वारब्धः सुवेण जुहुयात् ॥ प्र

न्या

न

तिस्र

४३

या

१२

जापतयेनमः अग्नयेनमस्तुत्याधारो ॥ इदं प्रजापतयेनममेत्यादिवरः सर्वत्रत्यागं कुर्यात् ॥ अग्नयेनमः सो
मायनमः इत्यज्यभागो ॥ अग्नयेवायवे ० सूर्याय ० अग्निवरुणाभ्यां द्विः ० अग्नये ० वरुणा ॥ सवितुर्विष्णु
विश्वेदेवमरुत्सर्वेभ्यो नमः ॥ वरुणादित्यायादितये प्रजापतयेन ० इति नव ॥ ततस्त्रिरग्नये मृत्यवे च
जुहुयात् ॥ नव ॥ ततः कन्यां जलावुपस्तीर्य वधाः ॥ भ्रातातरुणानेवा न्यः ॥ शमीपलाशमिश्रा लुपान् श
र्पादं जलिना द्विः क्षपति ॥ ततो पिघार्यति षंती अग्नयेनमस्तुतिं जुहुयात् ॥ मंत्रो वरस्यैव ॥ ततो वरो व
धाः दक्षिणहस्तं सांगष्टमुत्तानेन हस्तेन गृहीयात् ॥ तत्र मंत्रः ॥ भर्गो र्यमसवितुर्भ्यो नमः ॥ विन्नसो
म्यगुणैर्युक्तो वीरसूर्जो विसूर्भव ॥ कुले मदीये संभ्रातृमच्चिन्तानुगता सदा ॥ इति ॥ ततो गृहीतामेव
वधूमुत्तरतो गेर्दक्षिणेन पदा स्वेमानमारोहयति ॥ कन्यायै नमस्तुति ॥ ततः सरस्वत्यै नमस्तुति ॥ त
तो गाथां गायति ॥ ततो अग्नये नमस्तुत्यग्निं परिक्रम्य पुनर्द्विर्भ्रातादिपरिक्रामांतं कृत्वा चतुर्थे शूर्पपुटेन
वधूभ्रातासर्वांस्तुत्यां जलावावपति ॥ तान् भगाय नमस्तुतिं षंती जुहोति ॥ ततो अग्निं परिक्रम्यो

१५० क०

७४

६

८

पविश्य ब्रह्मा न्वारब्धः ॥ प्रजापतये नम इति ह त्वोत्तरतः उदकसंस्थान्स सप्ततंडुल पुंजान् कृत्वा बंधुं विष्णु
वेनम इति दक्षिणेन पदावरः सप्तपदानि कार्मेभ्यः ॥ इषे नमः ॥ विष्णवे नमः ॥ सर्वत्र ऊर्जे नमः ॥ रायस्यैषा
य नमः ॥ मायो भवाय ० प्रजाभ्यो ० ऋतुभ्यो ० सखिभ्यो नमः ॥ इत्येतैरिति केचित् ॥ ततः सप्तमपदे गुरु
योः शिरसि सन्निधाय पूर्वकुंभोदकेन वरुणाग्रपद्मवैरभिषिञ्चेत् ॥ वरेण सूर्यमुदीक्षस्वेति उक्ता सूर्याय
नम इति सूर्यं पश्येत् ॥ मम तव चित्तवर्गभ्यो नम इति वधूदक्षिणां सोपरि हस्तं नीत्वा हृदयमालभ्य उत्तर
तो वधूमुपवेश्य वध्वेन मम इत्यभिमंथ्य तस्याः सीमंते सिंदूरं दत्वा अन्यो वरो वा वधूमुपस्थाप्य गोश्व
पुरुषेभ्यो नम इत्यानङ्गरे रक्तचर्मणि वधूमुपैश्याग्नये स्विष्टकृते नम इति हृत्वा संस्त्रवप्राशनं ॥ प्रणी
तास्थाभ्यां पवित्राभ्यां मार्जनं ॥ तयोरग्नौ प्रक्षेपः ॥ आचार्याय गोदानं ॥ प्रणीता विमोकः ॥ अक्षणे पूर्ण
पात्रं ॥ विप्रेभ्यः आमात्रं संकल्पः ॥ दिने विवाहे सूर्यरात्रौ ध्रुवमुदीक्षस्वेति ॥ वरप्रेषिता वधूवैधुवाय
नम इति पश्येत् ॥ ततो वधूरात्रं विरात्रं वाक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणौ अलंकुर्वाणा वधः शायिनौ दं

द्वादश रात्रं

श्रीरागप्रस

७४

पती स्यातां ॥ तैलाक्षतवन्दनार्थिनाचारं कुर्यात् ॥ चतुर्थ्यामपरपत्रे पंचभू संस्कारां कृत्वा विवाहान्निसंस्कार
 प्यब्रह्मोपवेशनादिसमिदाधानांतं कुर्यात् ॥ तत्राज्यं निरूप्य रक्षात्मां तूष्णीं च स्थात्वा तदुक्तान्निरूप्य तथैव
 प्रोक्ष्य त्रिः प्रक्ष्यात्माग्नौ पक्वा समिधोभ्यां धायान्निं पयुक्ष्या घारा ध्यायेत् ॥ अग्नये प्रायश्चित्ताय नमः ॥
 एवं वायवे ॥ सूर्याय नमः ॥ चंद्राय ॥ गंधर्वाय ॥ नवाहुत्यं ते प्रजापतये नमः इति चरुं हुत्वा द्रुमात् संस्त्रवानादा
 यान्निं वायुं सूर्यं चंद्रं नक्षत्रं गंधर्वं प्रजापतिभ्यो नमः इति वधूं शिरसि दत्वा मम व्रतानुसारिणी भवेत्युक्त्वा
 तत्तौ ग्नेश्चरुशेषं प्राणेभ्यो नमः ॥ अरिभ्यो नमः ॥ मांसेभ्यो नमः ॥ त्वचे नमः इति वधूं प्राशयित्वा तामाच
 मय्या ह्येनाग्नये स्विष्टकृते नमः इति हुत्वा ग्न्यादिप्राजापत्यं तानवाहयः प्राशनार्थं भिन्नपात्रे संस्त्रवाः
 संस्त्रवप्राशनं मार्जनं पवित्रं प्रतिपत्तिः ॥ गुरवे दक्षिणा ॥ ब्रह्मणे पूर्णं पात्रमात्रा न्नदानं चेति ॥ स्मृतिकौ
 मुद्यां तु शूद्रस्य कोपि होमो नैकं तन् ॥ सामृतापि हिते नैक्यंगता मंत्राहुतिव्रतैरित्यस्य शूद्रेऽप्यविशे
 षात् ॥ ततो वरस्य तस्य क्षीयाणां पूजनं वरमात्रे वंशपात्रदानं च कार्यं ॥ कन्यापित्रे तिके चित् ॥ षोडशतु

११० क०

४५

सत्र

वरमात्रेयं

धुशर्पयुतं वंशपात्रे उमामहेश्वरौ संपूज्य प्रार्थयेत् ॥ ऐरिणी त्वमुमा देवी महेशो गिरिजापतिः ॥ अतस्त्वं पूजयि
ष्यामि ऐरिणी सर्वकामदा ॥ सवस्त्रांच सदीपांच शूर्येशोऽंशभिर्युतां ॥ वरमात्रे प्रदास्यामि कन्यादानस्य सि
द्धये ॥ इत्युक्त्वा कृतस्य कन्यादानस्य संपूर्णफलप्राप्तये इदं वंशपात्रं प्रददौ ॥ नमो मे तु त्वापठेत् ॥ वंशो वंश
करः श्रेष्ठो वंशो वंशविवर्द्धनः ॥ अनेन वंशदानेन तु शिवद्विकरोतु मे ॥ वंशपात्रं मिदं पुण्यं वंशजातसमुद्भवं
दानानामुत्तमं दानमनः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ॥ इदं केचिन्न कुर्वन्ति ॥ ततः कन्यापिता ॥ अष्टवर्षाति यं क
न्यापुत्रवत्पालितामया ॥ इदानीं तु मया तुभ्यं दत्तास्ते हे नयात्मतां ॥ इति वरां केवधूमुपवेशयेत् ॥ ततो वरो या
नेन वध्वासहस्रहंगता तत्र श्रियं संपूज्य स्थापितानां मारुणां मंडपदेवतानां च पूजां कृत्वा विसृज्य वस्त्रग्रंथि
कंकणमोक्षौ कृत्वा विप्रान् पूजयेत् ॥ वध्वा गृहप्रवेशे मंडपोद्घासने काकोन्यश्च विशेषो मत्कृतनिर्णय
सिंधो ह्येयः ॥ एते संस्काराः शूद्राणां एवं वक्ष्यमाणमार्तिकं मयि तेषां नियतं ॥ असंख्यं शूद्राणां तु विवाह
मात्रं ॥ ॥ इति कमलाकरभट्टकृते ॥ ११० अथ शूद्रस्याहिकमुच्यते ॥

४५

तत्र विष्णुः ॥ ब्राह्मे नुह तैः उथायेति ॥ विष्णुधर्मो नरे ॥ शयनादस्थितो यस्तु कीर्तयेन्मधुसूदनं ॥ कीर्तनस्त
 स्य पापानि नाशमायं ह्यशेषतः ॥ तत्राचम्य पितरा विष्ट देवं च नत्वा ॥ प्रातः स्मरामि भवति महार्तिशतं तेन
 रायणं गरुडवाहनमंजुनाभं ॥ ग्राहामि भूतवरवारणमुक्तिमुक्तिहेतुं च कायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रं ॥ १ ॥ प्रातर्न
 मामि मनसा वचसा च मूर्ध्ना पादारविंदयुगलं परमस्य पुंसः ॥ नारायणस्य नरकार्णवतारणस्य पारायणप्रवण
 स्यैव विप्रपरायणस्य ॥ २ ॥ प्रातर्नमामि भजतामभयं करंतं प्राक् सर्वजन्मकृतपापभयापहृत्यै ॥ योग्राहवक्रै
 पतितां ध्रिजेंद्रघोरशोकप्रणाशनं ॥ करोद्धतशंखचक्रः ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातः काले पठेन्नरः ॥ श्लो
 कत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपरं हरिः ॥ ४ ॥ प्रातः स्मरामि शिवमेकमनेकमाद्यामित्यादि पठित्वा ॥ पुण्यश्लोको
 नकोराजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ॥ पुण्यश्लोका च वेदे ही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥ ५ ॥ इत्यादि पठित्वा भूमि
 नमस्कृत्य ॥ अंतर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रादृत्य वाससा ॥ वाचं नियम्य च तेन निष्ठीवोऽस्मिन् सवर्जितः ॥ कुर्यान्मूत्र
 पुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः ॥ इत्यंगिरसोक्तविधिना ॥ दिवा संध्यासु कर्णस्थं ब्रह्मसूत्रमुदञ्च्य रात्रिः ॥ ६ ॥

शू० क०

४६

यन्मूत्रपुरीषेतुरात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥ ग्रामाच्छतधनुर्गच्छेन्नगराच्चचतुःशतं ॥ इतियास्तवत्त्रयपराशराद्य-
क्तैर्देशे मूत्रपुरीषकृत्वा ॥ अपरुष्यच्चविष्णुमूत्रंकाष्ठलोष्ठतृणादिनेति भरद्वाजोक्तैर्लोष्ठादिना वामेन गुदं प्रमृ-
ज्य ॥ गृहीतशिशनश्चोत्थाय मृद्विरभ्युद्धतेर्जलैः ॥ गन्धलेपश्चयकरं च शौचं कुर्यादतं द्रित इति याज्ञवल्क्योक्तः ॥
शौचं कुर्यात् ॥ तत्र मूत्रेशातातपः ॥ एकाङ्गिणे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ॥ मूत्रेशौचं समाख्यातं
शुक्ले तद्विगुणं भवेत् ॥ पुरीषेतुदक्षयमौ ॥ द्वे लिङ्गे मृत्तिके देये गुदे पञ्च करे दश ॥ उभयोः सप्तदातव्या मृदः
शौचोपपादिकाः ॥ शंखः ॥ मेहने मृत्तिकाः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्तिते ॥ एकस्मिन्विंशतिर्हस्ते द्वयोर्ज्ञेयाश्च
तुर्दश ॥ एको वसः ॥ तिस्रस्तु मृत्तिका देया कर्तुर्वैनखशोधनं ॥ तिस्रस्तु पादयोर्ज्ञेयाः शौचकामस्य स-
र्वदा ॥ विष्णुपुराणे ॥ एकाङ्गिणे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा ॥ उभयोः सप्तदातव्याः मृदः शौचोपपादि-
काः ॥ अत्र लेपन्युनाधिक भावाभ्यां गृहीतं यत्पादिस्ररतया वा व्यवस्था ॥ मूत्रे मृत्परिमाणमाह दशः ॥
लिङ्गे तु गृहसमाख्याता विपर्व पूर्यते मथा ॥ गुदे तु मनुः ॥ अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ॥

४६

व२

स्या ३ षोडशवर्षोर्ध्वं ५

द्वितीयाचतुतीयाचतदूर्द्धाप्रकीर्तिता ॥ आदित्यपुराणे ॥ स्त्रीशूद्रयोरूर्द्धमानंशौचं प्रोक्तं मनीषि-
भिः ॥ उक्तशौचे गंधानपगमे तु देवतः ॥ यत्साधिमिति मन्ये स तावच्छौचं विधीयते ॥ दक्षः ॥ यद्विवाविहितं
शौचं तदर्थं च निशि स्मृतं ॥ तदूर्द्धमातुरे प्रोक्तं मातुरूर्द्धमध्वनि ॥ बृहस्पतिः ॥ उपविश्या तु विष्णुं च
कर्तुर्यस्तन्न विंदति ॥ सकुर्यादूर्द्धशौचं तु स्वस्वशौचस्य सर्वदा ॥ बालस्यानुपनीतस्य गंधलेपश्च या-
वहं ॥ शूद्रे विवाहात्प्रागेव ॥ विवाहाभावे तु द्वादशवर्षोर्ध्वं सर्वधर्मानि यत्नाः ॥ न प्राक् ॥ एतच्च व-
क्ष्यामः ॥ भोजने गृहस्त्रावे बृहस्पतिः ॥ भुजाने स्य तु विप्रस्य कदाचित्प्रसवे द्वादं ॥ पूर्वकृत्वा तु शौचं
तु ततः पश्चादपस्पृशेत् ॥ ततः कृत्वा पवासं तु पंचगव्येन शुध्यति ॥ हस्तौ प्रक्षाल्य शौचं कृत्वा गंडूषो-
त्तरमुपवसेदित्यर्थः ॥ विप्रस्येत्युपलक्षणं ॥ दूतिशूद्रशौचविधिः ॥ अथाचमनं ॥ शुचौ देशे प्राङ्मुखो-
त्तराङ्मुखो वा वोपविश्यांतर्जानुकरं गोकर्णकृतिकृत्वा तु तृणाभिः शुद्धाभिरफेनाभिः सह हाचमेत् ॥
अहंस्तथा ॥ त्रिवेति स्मृतिर्कोमुद्यां ॥ ओषमात्रं स्पृशेदिति गोदाः ॥ ततो गुह्यमूले नोक्षोदिरुभ्यं

शुं०

५७ यं

वा

गुष्ठतर्जनीभ्यां नासिके ^{अं० च०२} गुष्ठमध्यमाभ्यां चक्षुषी ^{अं०} अंगुष्ठा नामिकाभ्यां श्रोत्रे ^{अं०} गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां नाभितले
नहृदयं अंगुलीभिः शिरोऽसौ स्पर्शेत् ॥ अथ दंतधावनं ॥ ॥ वंदरोदुंबरा पामार्गपनसकदंबा मजाती
बिल्वप्रिगुमयं कंदकीक्षीरदक्षोत्थं द्वादशांगुलकं विप्रेकाष्ठमाह मेनीषिणः ॥ क्षत्रविट्शूद्रजातीनां
नवषट्चतुरंगुलं विमितिमदनपारिजाते ॥ विष्णूक्तं ॥ कनिष्ठिकाग्रं स्छूतं ॥ पर्वान् कृतकूर्चं दंतधावनं प्र
क्षात्स्म ॥ आयुर्बलं यशोवर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ॥ ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वन्नेदेहि वनस्पति ॥ इति मंत्रे
ण प्राप्सु रवो भक्षयित्वा दंतान् संशोध्य तथैव जिह्वोद्ध्वं कृत्वा प्राच्या मुदीच्यां वा ल्यक्ता षोडशद्व
दशांगं गुष्ठां कुर्यात् ॥ एतत्प्रतिपन्नवमीषस्य माषोर्णमासी चतुर्दश्यष्टमी संक्रांतिश्चादुरविंशते वार
दिनेषु नैकार्यं ॥ तत्र द्वादशांगं गुष्ठाः ॥ ततः केशप्रसाधनं कृत्वा स्नायात् ॥ छंदोगपरिशिष्टे ॥ यथाह
नितथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ॥ दंताग्रं क्षात्स्म नद्यादौ गृहे चेत्तदमंत्रवत् ॥ स्मृतिको मुद्यां योग
यास्तवत्स्यः ॥ मृत्तिका गोमयं दूर्भां पुष्पां सुरभीणि च ॥ आहरेत्स्नानकाले तु स्नानार्थं प्रयतः शु ५७

का

विः॥ गत्वा द्वाकांतं प्रक्षाल्य संस्थाप्येतत्पृथक् क्षितौ॥ त्रिधा कृत्वा भृदं तां तु गोमयं च विचक्षणः॥ अथ मोक्षम
ध्याना मंगानां क्षालनं विवे॥ भागे पृथक् पृथक् कुर्यात्क्षालनं मृदसंकरः॥ अद्भिर्मृद्भिश्च रण्यो प्रक्षाल्या यम्य वे च
शुचिः॥ अद्भिर्मृद्भिश्च गात्राणि क्रमशः स्नानेन जयेत्॥ एकया च शिरो वस्तिं द्वाभ्यां नाभे स्तथोपरि॥ नाभिवस्त्युत्त
जंघे च चरणौ च स्त्रिभिः स्त्रिभिः॥ प्रक्षाल्या द्वा स्तोत्रा च म्यनमस्कृत्य जलं तुल्यं॥ यात्किं चेदंतु मंत्रेण नमस्ते प्र त
यतां जलिः॥ ततो द्विजानां स्मार्त्तं विधिना स्नानं मुह॥ ब्रह्मक्षत्रविशां लेवं मंत्रवत् स्नानमिष्यते॥ तूष्णीमेव तु श
दस्य स नमस्कारकं मतं॥ तेन शूद्राणां कातीय एव मंत्रस्नानविधिः॥ मेथिलश्रीरत्नेन तु पाद्मोक्तं स्नानं सर्ववर्ण
साधारणमुक्तं॥ यथा अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जले स्नानं समाचरेत्॥ तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान्मूलमंत्रेण मंत्रं वि
त्॥ नमो नारायणायेति मूलमंत्रः प्रकीर्तितः॥ दर्भपाणिस्तु विविधिना द्वाचांतः प्रयतः शुचिः॥ चतुर्ह
स्तसमायुक्तं चतुरस्रं समंततः॥ प्रकल्प्य बहये भृङ्गा मेभिर्मंत्रैर्विचक्षणः॥ विष्णोः पादप्रसूता सि वैष्णो
वीविष्णु पूजिता॥ पाद्मिनेन सस्तस्मादाजन्ममरणांतिकात्॥ तिस्रः कोट्योर्द्ध कोटी च तीर्थानि

२१० क०

४

वायुरब्रवीत् ॥ दिविभूमंतस्मिन् चतानिते संतिजाहूवि ॥ नंदिनीत्येव तेनामदेवेषु नलिनीति च ॥ वृंदा
पृथ्वी च स्रभगा विश्वकाया सिक्मासिता ॥ विद्याधरोऽसुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ॥ क्षेम्या च जा
हूवी चैव शांता शांतिप्रदायिनी ॥ एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ॥ भवेत्संतिहिता तत्र ग
गा त्रिपथगामिनी ॥ विप्रेण चायं पठनीयः ॥ सप्तवाराभिजज्ञेन करसंपुष्टयोजनं ॥ प्रागुक्तमूलमंत्रेण
त्यर्थः ॥ मूर्ध्निकुर्यात्तलं भयस्त्रिभुवः सप्तपंचवा ॥ स्नानं कुर्यान्मृदापश्चादामंयं च विधानतः ॥
अश्वक्रांते रथक्रांते विष्णुक्रांते वसुंधरो ॥ मृत्तिके हरमेपापं यन्मया दधुतं कृतं ॥ उडुतासिवराहेण रुष्णे
न शतबाहना ॥ नमस्ते सर्वलोका नां प्रभवारणिसुव्रते ॥ इति ॥ एतस्यैवोक्तवचने शृङ्गस्य विशिष्योक्तेर
व्रतदमा बोद्धव्यं राणमंत्रपाठे शृङ्गस्यानधिकाराच्चेति ॥ तच्चिंत्यं ॥ तत्वेपि सर्वेषां पूर्वोक्तेनास्य सम
धय इति तत्त्वं ॥ नृसिंहपुराणे ॥ नद्यां स्नुवत्सु च स्नायात्प्रतिस्त्रीतो द्विजः ॥ तदा गोद्विषु तोयेषु प्रत्य
कं स्नानमाचरेत् ॥ कार्त्तियानां स्नानं नद्यामपि सूर्याभिमुखमेव ॥ तत्रैव ब्रह्मांडपुराणे ॥ ऊर्ध्वपुं

तः सिद्धिः

द्विजः कुर्यात्क्षत्रियस्यात्रिपुंड्रकं ॥ अर्द्धचंद्रं तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिषु ॥ इत्युक्तं ॥ ललाटशिरः कंठबाहु
हृदयनाभिपृष्ठपार्श्वद्वयेषु तिलकं कृत्वा कुशसंनोपविष्टः नमो नम इति विजिघ्रसेत् ॥ अथ तर्पणं ॥ व्यासः ॥
एकैकमंजलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ॥ अर्द्धं निपितरं स्त्री स्त्री न स्त्रियस्त्वेकैकमंजलिं ॥ मातृवर्गे ज
लित्रयमेकैकस्याः ॥ विष्णुपुराणे तु त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामर्पितव्यं पेल इति ॥ देवे त्रय उक्ताः ॥ पात्रे ॥ देवान्ब्रह्मरूपीन्
सर्वांस्तर्पयेद्दक्षतोदकैः ॥ तर्पयेन्नत्पितृन्भक्त्या सतिलोदकैश्चंदनैः ॥ शंखः ॥ सोवर्णे न राजते नोदंबरेण
शृंगपात्रेण शंकुना वाप्युदकं पितृतीर्थं स्पृशानूदद्यात् ॥ स्मृत्यंतरे ॥ सोवर्णे न तु पात्रेण राजते नोदंबरेण
वा ॥ श्वेदे न शंकुना वापि पितृतीर्थं स्पृशन्निति ॥ ओदुंबरेण ताम्रेण ॥ शृंगं गवयस्य ॥ योग्यौ तव
लक्ष्यः ॥ तिलानामप्यलाभे तु सुवर्णरजतान्वितं ॥ तदभावे निषिंचेत्तुदभैर्मंत्रेण वाप्यथ ॥ तृप्पत्वितिस
मुच्चार्य तृप्पतामित्यथापि वा ॥ विधिस्तो निक्षिपेन्नोयं देवार्दीनामशेषतः ॥ सव्यं जानुततो न्वान्य
सतिलुंदक्षिणासुरवः ॥ इतितेनैवोक्तेर्देवव्योर्दिक्षिणजानुनिपातः सिद्धः ॥ यमः ॥ ॥

श्रोक०

४९

द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेद्दक्षकांजलिं ॥ गोशृंगमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलिं क्षिपेत् ॥ अग्रे स्तुतर्पयेद्देवा
नू मनुष्यान् कुशमध्यतः ॥ पितृंस्तु कुशमूलाग्रेः विधिः कोशो यथाक्रमं ॥ मृद्वारिजातैर्योगियातव
त्क्रयः ॥ ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वविष्णुं रुद्रं प्रजापतिं ॥ देवांश्छंदां सिवेदांश्चाक्रुषींश्चैव सनातनान् ॥ आचा
र्योश्चैव गंधर्वान् ॥ आचार्यतनयांस्तथा ॥ संवत्सरं सावयवं देवांश्चाप्यरसस्तथा ॥ तथा देवानुगात्रा
गान्सागरान्यर्वतांस्तथा ॥ सरितोथ मनुष्यांश्च यक्षांश्चक्षुःसिचैव हि ॥ पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भू
तान्यथ पशूंस्तथा ॥ वनस्पतीनां पक्षींश्च भूतग्रामं चतुर्विधं ॥ विष्णुः ॥ ततः कृत्वा निवीतं तु य
त्तं सूत्रमेतद्रितः ॥ प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत्पृथक् ॥ काष्ठीजिनः ॥ सनकः सनंदन
श्च तृतीयश्च सनातनः ॥ कपिलश्चासुरिश्चैव बोद्धुः पंचशिखस्तथा ॥ गात्रे स्थानंतरं ॥ मरीचि
मयंगिरसौ कुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ॥ प्राचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ योगयाज्ञवल्क्यः ॥ अ
पसव्यंततः कृत्वा भूत्वा च पितृदिग्भुखः ॥ पितृदिव्यानां दिव्यांश्च पितृतीर्थेन तर्पयेत् ॥ दि

न

४९

+ दक्षासंवादा - ४

६

व्याधरोधुवदृत्यादयो वसवः ॥ अजेकपादो योरुद्राः ॥ इन्द्रात्रादय आदित्याश्च प्रत्येकं समुदितावा ॥ स एव ॥ क
ववाहं न लं सोमं यममर्यमणं तथा ॥ अग्निष्वात्ताः सोमपश्वततो बर्हिषदो पिच ॥ यदि स्यात्जीवपितृकृता
न्विद्यात्तदा पितृम् ॥ तर्पणो यद्यप्यनेके प्रकाराः स्मृतिको मुद्यां पात्रोक्तो स्तथापि कोत्या यनो सूत्रसंवादाद्धूवाजसने
विनश्ति गौडोक्तं स्नानादौ दर्शनाच्च योगशास्त्रवल्कोक्तं एवायं प्रकारः शरणा मितितत्वं ॥ एवं वैश्वदेवाद्यपि का तीर्थे मे
व ॥ ॥ अथ प्रयोगः ॥ ॥ मृद्वो मय कुशतिलपुष्पा ॥ ॥ एयादाय नद्यादौ गत्वा पाणि
पादौ प्रक्षाल्यानामिकाभ्यामेक कुशपत्रात्मिके पवित्रे धृत्वा कुशोपग्रहः ॥ उर्ध्वं केशी विरूपाक्षि मांस
शोणितभोजने ॥ तिष्ठ देवि शिखामध्ये चामुदेत्यपराजिते ॥ इति श्रुत्वा शिखां बद्ध्वा चम्यदेशकालौ
स्मृत्वा मम सर्वपापक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातः स्नानमहं करिष्ये ॥ तीर्थे तु ॥ सागरस्केन
निर्घोषे इह स्तासुरांतक ॥ जगत्सृष्टं जगन्मर्दिनं मामित्वां सुरेश्वर ॥ तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कलां
तदहं नोपम ॥ भेरवाय नमस्तभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ इति संप्रार्थ्य ॥ वरुणाय नम इति जलमाल

१५ लंजलिंदत्तामदमादाय कटिवस्तु रूपं जंघापादकरान् त्रिविकल्पप्रक्षाल्यैकजलपरं छलेपादिकं कृत्वा नम्य नमः ५५

१५० क०

५० नमते नैवावर्त्य नमो द्योः मम पापं यावत् त्वं जलिं बहिः क्षिप्त्वा मुकतीर्थीय नमः इति नत्वा चर्म्य विष्णवे नमः इति सर्वो गं मृदां नि त्वा सूर्याभिमुखो द्विस्त्रिदशवा नि मज्ज्या द्यो नमः इत्यु नमज्ज्य नि मज्ज्यो नमज्ज्या च म्य ॥ तथैव रुद्राय नमः इति गो मये ना लिप्प स्नात्वा च म्य ॥ कुशौर्भार्जयेत् ॥ वरुणाय नमः इत्यष्टवारं ॥ परमात्मने नमः ॥ अग्नये नमः वायवे नमः सूर्याय नमः सवित्रे नमः यज्ञाय नमः इति नि मज्ज्या द्यो नमः इति द्वाविंशतिवारं ॥ यद्वा अग्नये नमः इति विजातवेदसवित्रे चित्पत्त्यादिभ्यो नमः इति सवित्रे इत्येते ॥ पुनः पावयित्वा नमः इति त्रिः परमात्मने नमः इति वा घमर्षणं कृत्वा स्नात्वा विष्णवे नमः इति नत्वा ब्रह्मादिदेवांस्तप्यंतां नमः इति वा देव

नाभित आनाभि दर्भैः पावयित्वा परमात्मने नमः इति सवित्रे नमः इति तैः

रांम
५०

१५३० क०

५९

गोरजसाद्रिवस्त्रेणांगमार्जनं कार्यं ॥ जाबालिः ॥ अशिरस्कं भवे स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणां ॥ आर्द्रेण वा स
सा वापि मार्जनं देहिकं विदुः ॥ विदुस्त्वरस्वती प्राप्ता स्नानं सारस्वतं विदुः ॥ विप्रवाक्येनेत्यर्थः ॥ मानसं वा
स्नानं कार्यं ॥ यथा ॥ ध्यायेदादित्यसंकाशं वासुदेवं चतुर्भुजं ॥ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविराजितं ॥
तत्पादोदकजालधारां निषतं तीर्थं च मूर्धनि ॥ चित्तये ब्रह्मरंध्रेण प्रविशंतीति च कांतुकं ॥ नया संक्षालये
त्सर्वमंतर्देहगतं मलं ॥ तथा ॥ अपवित्रः पवित्रो वा सर्वविरुद्धांगतो विवा ॥ यः स्मरेत्पुंडरीकाक्षं स वा
द्योभ्यंतरः शुचिः रिति ॥ ततः कांस्यपात्रे आज्यं प्रतिबिंबमवतोक्य ॥ आज्यं तेजः समुद्दिष्टं माज्यं वा
पहरं स्मृतं ॥ आज्यं सुराणामाहार उवाचैकोका प्रतिष्ठिताः ॥ कामधेनुषु संभूतं सर्वं क्रतुषु संस्थि
तं ॥ देवानां परमाहारमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति विप्राय दत्वा दक्षिणां दद्यात् ॥ एतद्विष्णुधर्मो
तरे स्पष्टं ॥ ततो मध्याह्ने पुर्ववस्नात्वा ब्रह्मयज्ञं कुर्यात् ॥ तत्र यद्वाग्म्यं लक्षणां नीतहासपुराणां नीति

५९

महादिपित

सवित्रे

तीर्थे नत्रिः ॥ सव्येन देवान्निवीती दृष्ट्वा देवा यनादि कृषयस्तृप्यन्तामिति द्रौ द्रौविति कृषिानपसव्येन
सोमपितरस्तृप्यन्तामित्यंजलिं त्रयं त्रिद्वत्वाद्यौ ते वाससी परिधाय मृदो रूकरो प्रक्षाल्या च मवेणु
पत्राकार मुद्रं चंद्रवर्तुलाकारानि कंकंरुत्वा मुद्रादि धत्वा ॥ धत्वा वा नमो ब्रह्मणे विष्णवे सवित्रे मित्राय वरु
णाय दिग्भ्यादि देवताभ्यो नम इति प्रत्येकं जले पुष्पांजलि रित्याचार्यं चूडामणिः ॥ ततः उदितं सूर्यं
रक्तचंद्रनाक्षतपुष्पैरष्टदले मंडलेभ्यर्च्य तद्युतमर्घ्यं ॥ नमो विवस्वते नमः ॥ ब्रह्मणे नमः भास्वते नमः
विष्णुते जसे नमः सवित्रेशु च नमः ॥ कर्मदायिने इत्यंजलि त्रयं दद्यात् ॥ इति कल्मषतरो ॥ ततः सूर्य
मंडलं मुपस्थाप्य ॥ परमात्मने नम इति पुनरर्घ्यं दत्वा ॥ ब्रह्मविष्णुरुद्रेभ्यो नम इति वा विष्णुशि
वनामानि वा यथाशक्त्या वर्त्य ॥ नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे जगत्प्रसूतिस्त्रिभिर्नाशहेतवे ॥
त्रयीमथाय त्रिगुणात्मधारिणे विरिचि नारायणशंकरात्मने ॥ इति नमस्कुर्यात् ॥ एवं स्नानं
प्रातर्मध्याह्ने च कार्यं ॥ अशक्तौ मध्याह्ने एव ॥ गृहपुष्पोदकेन स्नानेनैव ॥ आतुरा वै स्नानाशक्तौ ध्वज
द्वयैर्मण्डपं भस्मस्नानं

कल्पा निश्चुतेर्वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासा निशक्ति तः ॥ जपयज्ञप्रसिध्यर्थं विद्यां चाध्यामि कीं ज
पेदिति याज्ञवल्क्योक्तेः श्वपुराण भारतादिपाठविधाने विशदस्य पाठप्रसक्तेः ॥ श्रवणस्यैव कर्मो गत्वा
श्रवणश्रवणपुराणमेव ब्रह्मयज्ञ इति केचित् ॥ तन्न ॥ नमस्कारेणामन्त्रेण पंचयज्ञाभ्यां पथेदितिया
ज्ञवल्क्योक्तेर्नमस्कारेण तस्य बाधा न ॥ तत्र यो नमसास्त्वेरदृतिश्रुतेर्यज्ञो वेनमदृतिश्रावणं भवती
ति वचनाच्च नमो नमो नमदृतिस्मृतिको मुद्यामुक्तं ॥ तत्त्वं तु वेदादीनामर्थबोधे स्वरूपस्यैव ग्रहणा
भमः श्रुतेश्च तदंतत्वेनाऽप्युपपत्तेर्नमो तत्र गेवेदादिशब्दैः कार्यमिति ॥ तद्यथा ॥ दर्भसंने उपविश्या
चम्यश्रीपरमेस्वरप्रीत्यर्थं ब्रह्मयज्ञं करिष्ये ॥ इति संकल्पोपसं कृत्वा दर्भगर्भं ब्रह्मा जलं कृत्वा
नमो नमदृतिजपेत् ॥ यद्वा ॥ ऋग्वेदाय नमः ॥ यजुर्वेदाय नमः ॥ सामवेदाय नमः ॥ अथर्ववेदाय नमः
शिखायै कल्पाय नमः ॥ व्याकरणाय नमः ॥ निरुक्ताय नमः ॥ ज्योतिषाय नमः ॥ दैविचिंत्ये नमः ॥ अध्या
त्मविद्यायै ॥ इतिहासपुराणेभ्यो ॥ तर्कविद्या ॥ पूर्वमीमांसायै ॥ उत्तरमीमांसायै ॥ इति जपित्वा ॥

३१० क०

५२

देवताभ्यः पितृभ्यः श्रमहा योगिभ्य एव च ॥ नमः स्वाहाये स्वधाये नित्यमेव नमो नम इति त्रिं
पितृवद्विनिविद्या तपो योगिभिर्योनिर्विष्णुरीडितः ॥ वाग्यज्ञेनार्चितो देव ह्यप्रीयतां मे जनार्दन ॥ इ
त्युक्तोऽर्कं स्पृशेत् ॥ ॥ अथ तर्पणं ॥ ॥ तच्च ब्रह्मणे नमः ॥ इति नमो तैर्मन्त्रैः कार्यं ॥ तस्य नमः ॥
शब्दोक्तेरितिकेचित् ॥ अन्येतु तर्प्यतामित्योकारपूर्वमिति कातीयसूत्रस्य तर्प्यतामिति शब्दस्य सा
गेमानाभावात्तदंतेरित्याहः ॥ आसने दक्षिणं जान्वा व्यक्तुर्दर्भाक्षतेः हस्तद्वयेन देवतीर्थेन
तर्पयेत् ॥ तच्च मदनपाणिजातयोगपादवक्त्रकातीयसूत्रानुसारेणोच्यते ॥ यथा ॥ ब्रह्मरु
ष्यतां ॥ विष्णुस्तर्प्यतां ॥ रुद्रस्त ॥ प्रजापतिः ॥ देवास्तर्प्य ॥ छंदसिस्त ॥ वेदाः ॥ ऋषयः ॥ पुराणा
चार्याः ॥ इतराचार्याः ॥ संवत्सरः ॥ सावयवः ॥ अप्सरसः ॥ देवानुगाः ॥ नागाः ॥ सागराः ॥ सरितः
मनुष्याः ॥ यक्षाः ॥ रक्षसांसि ॥ पिशाचाः ॥ सुपर्णा ॥ भूतानि ॥ यशवः ॥ वनस्पतयः ॥ ओषधयः
भूतग्रामश्चतुर्विधस्तु ॥ आचार्यब्रह्मणोऽनु ॥ प्रजापत्यं ते देवाय श्वास्तथानागा गंधर्वाप्सर

सोऽसुराः ॥ कूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तस्वो जंभकाः स्वगाः ॥ विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगा
 मिनः ॥ निराहाराश्च ये जीवाः पापधर्मैरेतैश्च ये ॥ तेषामप्यायनायैते सलिलं मयेति मात्स्योक्ते तदीय
 नतर्पणमुक्तं ॥ अथर्षयः ॥ ॥ निवीतिं कृत्वोदग्रर्भमध्येन प्रजापतितीर्थेन तिलाक्षत
 मिश्रोद्वावंजलीमंत्रावृत्त्या दद्यात् ॥ सनकस्तृप्तं ॥ २ सनंदनः ॥ २ सनातनः ॥ २ कपिलः ॥
 आसुरिः २ बोद्धः २ पंचशिखः २ आचार्यचूडामणोनुमरीचिमश्रंगिरसंपुलस्त्यपुलहं कृतं ॥
 ऋषीं सनकं मारचभृगुं नारदमेव चेति नौभिर्मुक्तं ॥ अथ पितृतर्पणं ॥ दक्षिणाभिमुखः संव्यं
 जान्वाव्यप्राचीनावीतीति तृतीर्थेन द्विगुणदत्तं स्तिलु मिश्रास्त्रीरस्त्रीनंजलीन्दद्यात् ॥ वसवस्तु ० ३
 रुद्राः स्तृप्तं ० ३ आदित्याः ३ मरुतः ३ अश्विनौ ३ कव्यवानकस्तु ० ३ सोमः ३ यमः ३ अर्य
 मोस्तु ३ अग्निष्वात्ताः ० पितरः ३ तेभ्यश्चेदं तिलाक्षदकं नमः ॥ इत्याचार्यचूडामणिः ॥ सोमपा
 स्तृप्तं ॥ दक्षिणतः ० ऋषयः ३ सुकालिनः ३ बर्हिषदः ३ आहुयपाः ३ यमः ४ धर्मराराजः ५

शु०क०

५३ न

मृत्युः॥ अंतकः॥ वेवस्वतः॥ कालः॥ सर्वकृतक्षयकरः॥ ओदंबरः॥ दध्नः॥ नीलुः॥ परमेष्ठी॥ वृ
कोदरः॥ चित्रं० चित्रगुप्तः० जीवपितृकोपेतान्सर्वोस्तर्पयेत्॥ ततः स्वपितृतर्पणं॥ पितृभ्योनम
इत्यावाह्यकाश्यापगोत्रः॥ अस्मत्पिता॥ अमुकदासस्तप्यतामिति त्रिः॥ एवं पितामहः॥ प्रपिता
महः॥ पितृभ्योनमइति षट्त्रिर्मधुशब्दैर्वा जतिं प्रसिंवेत्॥ अस्मन्माताकाश्यापगोत्रा अमुक
देवीतप्यता॥ एवं पितामही प्रपितामही॥ एवं मातामहेभ्योनमइत्यावाह्यमातामहः प्रमाताम
हः॥ वृद्धप्रमातामहः॥ एवं मातामही॥ प्रमातामही॥ वृद्धप्रमातामही॥ एवं स्वभार्या॥ पुत्रः॥ क
न्या॥ पितृव्यः॥ मातुलः॥ स्वभ्राता॥ तपत्यः॥ पितृस्वसा॥ मातृस्वसा॥ स्वभगिनी॥ सापत्या
समभर्तृकेतितिसृषु॥ श्वशुरः॥ गुरुः॥ सखा॥ मित्रभूतः॥ यद्वा॥ आब्रह्मस्तं वषर्यंतं देवर्षि
पितृमानवाः॥ तप्यंतु पितरः सर्वमातृमातामहादयः॥ अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासि
नां॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकादिमस्ततिलोदकमिति॥ यत्तुमदनपारिजातेहारीतः॥ वसित्वा

वसनं शुक्लं स्त्र्यले विस्तीर्णं बर्हिषि ॥ विधिस्तत्सर्पणं कुर्यात्तत्तु पात्रे कदाचनेति ॥ तदनुद्भूतो द
कस्त्र्यले तर्पणपरं ॥ उद्भूते तु स एव ॥ पात्राद्वा जलमादाय स्वयं पात्रांतरे क्षिपेत् ॥ जलपूर्णं थवाग
तेन स्त्र्यले तु विबर्हिषि ॥ योगया जवत्क्षयः ॥ यद्युद्भूते न सिंचेत्ततिलान्संमिश्रयेत् ॥ अतो
न्यथा तु सव्येन तिलं ग्राह्या विचक्षणेः ॥ एतच्च पुत्रवता गृहे न कार्यं ॥ सप्तम्यारविचारं च ग
हे जन्मदिने तथा ॥ अथ पुत्रं कर्तुं वार्थं नि कुर्यात्तिलतर्पणं ॥ इति मरीचिस्मृतौ ॥ ततः येके चास्म
त्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ॥ ते गृहे तु मया दत्तं वस्त्रं निष्पीड्य नोदकं ॥ इति तीरस्त्र्यले व
स्त्रं निष्पीडयेत् ॥ आचार्यं ब्रूयात्तु ॥ ये बांधवा बांधवा वा ये न्यजन्तानि बांधवाः ॥ ते नृपि
मखिलां यांतु ये वा स्मृतो यकोक्षिणः ॥ नमो नम इति शादीपीडुन मुक्तं ॥ ततः सव्येन विष्णुपु
रणोक्ते स्तर्पयेत् ॥ देवा सुरास्तथा नागा यक्षगंधर्वाक्षसाः ॥ पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कू
ष्मांडाः स्तरवः खगाः ॥ जले च राभूनि लयावाय्वा धाराश्च जंतवः ॥ तृप्तिमेतेन यात्रा शुभदत्ते

११०००

५४

मीनांबुनाखित्वाः ॥ न करे पृथग्ग्रेषु यात्तना सुचये स्मिताः ॥ तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सुलि
तुं मया ॥ ये बांधवा बांधवा वा येन्यजन्मनि बांधवाः ॥ ते सर्वे तस्मिन्मायां तु मया दत्ते स्मिन्मोदकैः ॥
इति ॥ संक्षेपस्तु ॥ आब्रह्मस्तंबपर्यंतं जगत्तप्यतु ॥ इत्येकां जातु ॥ ततो ब्रह्मणे नमः ॥ विष्णवे नमः
रुद्राय नमः सवित्रे ॥ मित्राय नमः ॥ वरुणाय नमः ॥ इति जले संपूज्य ॥ हस्तेन पुनः ब्रह्मणे नमः ॥ अग्न
ये नमः ॥ पृथिव्ये नमः ॥ ओषधीभ्यः ॥ नायवे नमः वाचस्पतये ॥ विष्णवे नमः ॥ महर्षये ॥ अपोपत
ये ॥ वरुणाय नमः ॥ इति नर्पणं कृत्वा मुखे संपूज्य देवेभ्यो नमः ॥ इति विसृजेत ॥ ॥ इति स्नानतर्पणा
दि ॥ अथ देवपूजा ॥ ॥ सा च विश्वेश्वरायैर्जीर्णलिंगाच्चैर्द्वैस्पर्शरहितादरतः
कार्या ॥ यदा प्रतिष्ठितं लिंगं मंत्रविद्विष्येथाविधि ॥ तदा प्रभृतिशुद्धस्वयोपि द्वापिन संस्पर्शेति नारदी
यात् ॥ एतच्च प्रागुक्तं ॥ साचनाम्ना कार्या ॥ एवं स्त्रिया अपि ॥ विष्णोस्तु पूजनं कार्यं च त्रिबुध्मान
चान्यथेति ॥ मदन पारिजाते विधवाधर्मस्कांदोक्तेः ॥ तत्रैव पात्रे ॥ आदित्यगणनाथचंद्रेवंद्रं
४ स्य स्थापितपार्थिवलिंगादौ स्पर्शरहिता कार्या ॥ शालग्रामस्फटिकद्विजस्थापितलिंगार्चादौ तु ५४

शिव

चयथाक्रमं॥नारायणंविशुद्धाख्यंमन्तेचकुलदेवतां॥निगमः॥ब्रह्माणंविष्णुंवासूर्यंमग्निं
णाधिपतिं॥दुर्गां सरस्वतीं लक्ष्मीं गोरीं चैवाभिपूजयेत्॥यत्तुमनुः॥जपस्त्रयः स्तीर्थयात्राप्र
ब्रज्यामंत्रसाधनं॥देवताराधनं चैव स्त्रीशूद्रपतनाद्धिनिषिद्धिः॥तद्विहितभिन्नपरं॥मात्स्ये॥सौव
र्णिराजतीवापिताम्नीरुतमयीतथा॥शुभदारुमयीवापिलोहसंघमयीतथा॥लोहसंघः पंचधा
तुरसाः॥शीतिकाधातुयुक्तावाताम्रकांस्यमयीतथा॥शुभादारुमयीवापिदेवतार्थाप्रशस्य
ते॥अंगुष्ठपर्वदारभ्यवितुस्तियावदेवतु॥गृहेषुप्रतिमाः कार्यानाधिकाः शस्यतेबुधैः॥भागव
ते॥वैदिकस्तांत्रिको मिश्र इति मंत्रविदो मखः॥शिवाचनचंद्रिकायांपात्रे॥वैदिको मिश्रितो वापि
विषादीनां विधीयते॥तांत्रिको विप्रभक्तस्य शूद्रस्यापि प्रकीर्तितः॥अत्रोपचाराअनेकविधा
राघवभट्टैः पदार्थादर्शे उक्ताः॥आचार्यचिंतामणो॥सपर्याविविधाः प्रोक्तास्तासांमेकांसा
माश्रयेत्॥गंधादिकानिवेद्यांतांपूजापंचोपचारका॥दर्शोपचाराः॥अर्घ्यपाद्यमाचमनमधुप

ध-चेवनमस्कारविसर्जने ६

श्लोक ०

५५

कीसनानिच॥गंधादिपंचकैचेतिउपचारादशोदिताः॥अथमौउशोपचाराः॥आसनंस्थागतंचा
र्घ्यःपाद्यमाचमनंतथा॥मधुपर्कचिमस्तान्वसनाभरणानिच॥गंधपुष्पेधूपदीपोनैवेद्यंवंद
नंतथा॥अथाष्टादशोपचाराः॥आसनावाहनेचार्घ्यपाद्यमाचमनंतथा॥स्नानंवस्त्रोपवीतंच॥
भूषणानिचसर्वशः॥गंधपुष्पेतथाधूपदीपेनैवेद्यमेवच॥मालानुलेपनंसर्पिसदिरुत्तमस्तवा
रुत्तमथः॥अथषट्त्रिंशोपचाराः॥आसनाभ्यजनेतद्वद्वर्त्तनंविस्मरणे॥सन्मार्जनंसर्पिरादि
स्नपनावाहनेततः॥पोद्यार्घ्याचमनीयांस्नानीयमधुपर्कको॥पुनराचमनीयंचवस्त्रयज्ञोप
वीतके॥अलंकारोगंधपुष्पेधूपदीपोतथैवच॥तांबूलानिचनैवेद्यंपुष्पमालास्तथैवच॥अनुले
पनंचशय्याचचामरंव्यजनंतथा॥आदर्शदिर्शनंचेवनमस्कारोत्थनर्त्तनं॥गीतवाद्येचस्तना
निस्तुतिहोमप्रदक्षिणं॥दंतकाष्ठप्रदानं॥चततोदेवविसर्जनं॥उपचारादमेज्ञयाःषड्विंशतु
रपूजने॥अन्येचतुःषष्ट्युपराचाः॥तेचकाम्यपूजायां॥एतेविकल्पायथाविभवं॥पूजाचदेवती

रु

३ मदनपारिजातेगाहडे ॥ धात्रीफलेनससाण्यंजयंत्याः समुपोषणे ॥ स्वर्गेद्रसलभेन्यर्हेस्तुलसीपूजनेनतत्र ॥ ४३ ॥ ब्राह्मे ॥

र्थेनकार्यो ॥ मार्जनार्चनवलिकर्मभोजनानिदेवतीर्थेनेतिहारितोक्तेः ॥ ब्रह्मांगलग्नंविप्रेभ्यो
वेष्णवंचप्रदीयते ॥ रुद्रांगलग्नमग्नौतुदहेत्सर्वंचतुक्षणात् ॥ शिवेभ्यस्त्वथदेवेभ्योदत्तंदीनेषु
निक्षिपेत् ॥ नृसिंहपुराणे ॥ शानपुष्पंविष्णुपत्रंचंपकंतगरंतथा ॥ करवीरंतथाश्वेतंपालाशंकु
शपुष्पकं ॥ वनमालांप्यशोकंचशेवंतीकुब्जमालती ॥ त्रिसंध्यंचतथाश्वेतंकुंदंचशतपत्रकं ॥ म
ल्लिकाचैवजातींचसर्वपुष्पाद्विशिष्यते ॥ पत्राण्यपितत्रैव ॥ अपामार्गेभंगराजंशमीपत्रंचखादित् ॥
दूर्वांचकुशपत्रैश्चमदनंमरुकंतथा ॥ ततः श्रेष्ठंविष्णुपत्रंततः श्वेतुलसीवरा ॥ पलुवाञ्जपिचै
षांस्युः शस्तान्यर्चाविधौहरेः ॥ अगस्त्यवक्षसंभूतेः कुसुमैरसितैःसितैः ॥ येचयिष्यांतिदेवे
शानैःप्राप्तंवेष्णवंपदं ॥ तथा ॥ तुलशीमालयाविष्णुः केतक्यावपिपूजितः ॥ समाः सहस्रं सु
प्रीतोभवतेमधुसूदनः ॥ शिवेवाज्ञानितत्रैव ॥ जपाबंधूकसिंदूरंतथात्रैसंधिकेह्कमे ॥ नद
तीकेतकीयूथीमालतीकुटुजांनिच ॥ तुलसीयगस्तपत्राणिमोमंवारिनुद्विजति ॥ निशेषस्त

शु० क०

५६

घुसणं च कुमारं च प्रमादेनापि नर्षयेत् ॥ बर्बरी सती पत्राणि तत्राचकुमुदाहृतं ॥ विष्णुरहस्ये ॥ जलं प
युषितं त्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च ॥ तुल्यस्य गस्त्य पत्राणि गंगवारि न दृष्यति ॥ विशेषस्तु मत्स्ये निर्ण
यसिंधो पूर्तक मत्स्ये च ते यः ॥ अथ तीर्थ महिमा स्कंदे ॥ ॥ शालग्रामो द्वौ देवौ यत्र द्वारवती भ
वः ॥ उभयोः स्नानतो येन ब्रह्महत्या निवर्तते ॥ हेमाद्रौ तु क्षणकां देस्कां दे ॥ अग्राह्यं च दनं पक्षि च नैवेद्यं
कुसुमं जलं ॥ शालग्रामशिल्पा लै र्गन्तीर्थं कोटिशताधिकं ॥ पापे ॥ संस्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दी
क्षितः ॥ शालग्रामशिल्पा लै र्येयोभिषेकं समाचरेत् ॥ गंगा गोदा वरीरेवानयो मुक्तिप्रदास्तुत्यानि
वसांती हतीर्था नि शालग्रामशिल्पा जले ॥ गौतमांबरीष संवादे ॥ येषां धोतां प्रिगात्राणि हरेः पादोद
के न वै ॥ अंबरीष गृहे तेषां रासो हं व शगः सदा गहरेः स्नानावशेषं तु जलं यस्योदरे स्थितं ॥ अंबरी
ष प्रणम्योच्चैः पादपांसुः प्रगृह्यतां ॥ गर्जेति तावद न्यानि तीर्थानि भुवनत्रये ॥ यावन्त प्राप्य ते ती
र्थं शालग्रामाभिषेचनं ॥ जन्मप्रभृति पापानां प्रायश्चित्तं यदीच्छति ॥ शालग्रामशिल्पा वारि पापहा

५६

४ व्रता दो विष्णुपादोदकं पीत्वा नंतरं भुक्त्वा न दुष्यति ॥ ४

रिनिषेव्यतां ॥ नृसिंहपुराणे ॥ गंगाप्रयागगयपुष्करनैमिषाणि पुण्यानि यानि कुरुजांगलयामुनानि ॥ का
लेन तीर्थसलिलं विनिहंति पापपादोदकं भगवत्सु पुनाति सद्यः ॥ ब्रह्मचारी सत्रती च आश्रमी च सदा शुचिः
विष्णुपादोदकं यस्य मुखे शिरसि विग्रहे ॥ स्मृत्यंतरे ॥ देहः शुद्धतिचाप्यात्मा पीत्वा पादोदकं हरेः ॥ वि
नित्ये नैमित्तिके काम्ये पीत्वा भुक्त्वा न दुष्यति ॥ कृत्वेति पाठे नित्ये काम्ये च एकादशी व्रतादौ नैमित्तिके
केच सांवत्सरिकश्चाद्वादो पादोदकं पीत्वा तत्कर्म कृत्वा न दुष्यतीति ॥ ननु जलस्यापि नृपश्रेष्ठ प्राश
नादेष जादृते ॥ नित्यक्रिया निवर्त्तकाम्यनैमित्तिकैः सह ॥ तिकाटिकापुराणात् ॥ अभुक्ते भुक्तवन्तो
यं मिति निषेधाच्च ॥ कथं कर्माहं तादृति चेन्न ॥ सामान्यस्य विशेषे बाधात् ॥ रागप्राप्तनिषेधाच्च ॥ तच्च
पूजांतेपेयं ॥ तदुत्तरांगत्वात् ॥ ये तु उपवासदिने प्राक् कर्मणश्च न पिबन्ति ते भ्राताः ॥ अशितानां शिताद्या
पोजले नैव च पारयेत् ॥ इति दर्शनाच्चेति विष्णुवाजसनेयिनः ॥ गरुडपुराणे ॥ जलं न पेयं तुलसीवि
मिश्रं पादोदकं च कशिलासमुद्रं ॥ नित्यं त्रिसंध्यं प्लवते न गात्रं स्वर्गे दूते धर्मबहिष्कृतानराः ॥ आ

३ * स्कांदेशिवचनं ॥ दृष्टिपूर्वतं तु पांताये विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ तद्वै पापहरं पुंसी त्रकिं पुनः पादयोर्जलं ॥ विष्णु रहस्ये ॥ * ३

श्लोक

५७

द्विकप्रदीपे ॥ सूतके मृतके वापि आशौ च नैव विद्यंते ॥ येषां पादोदकं मूर्ध्नि प्राशनं ये च कुर्वते ॥ अंतकालेपि
यस्येह दीयते पादयोर्जलं ॥ सोऽपि स गृहीति माप्नोति पापाचारो बहिष्कृतः ॥ भुक्त्वा पीत्वा विशुद्धः स्यात्पी
त्वा पादोदकं हरैः ॥ विष्णु पादोदकं पीत्वा पश्चादशुचि शंकया ॥ यश्चाचामस्ति संमोहाद्ब्रह्महृत्योऽसविदति
॥ गारुड ॥ पादोदकं पिबेन्नित्यं नैवेद्यं भक्षयेदुरेः ॥ शेषं च मस्तके धार्य मिति वेदानुशासनं ॥ शाक्यग्राम
शिलातोयं पिबेत्स व्यकरोत् ॥ मपीत्वा यस्तु मस्तके ॥ प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महासनिगद्यते ॥ शा
क्यग्रामशिलातोयं पिबेत्स व्यकरोत् ॥ अज्ञानादेंदवं प्रोक्तं ज्ञानादहं समाचरेत् ॥ विष्णोः पादोदकं
पीत्वा कोरिजन्माघनाशनं ॥ तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ बिंदुनिपातनात् ॥ अक्षिचंद्रोदये ॥ आयसे च
तथा कांस्ये काष्ठे वा लावुके तथा ॥ उद्धृत्य पादसलिलं मद्यतु अं विनिर्दिशेत् ॥ श्रीविष्णोः पादसलि
लं करेण कृत्वा मुखे शिपेत् ॥ अदत्त्वा पिबेत्तेतोयं रोरवे नरके वसेत् ॥ अदत्त्वा विष्वक्सेनादिभ्य इति शेषः
॥ ग्रहणं मंत्रोहलायुधे ॥ अकालं मृत्युहरं सर्वव्याधिनिवारणं ॥ विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसाधारया

५७

त

म्यहमिति ॥ हेमाद्रौ माधवीये च स्कंदे ॥ एकादश्या मुपोष्याथ योश्नाति द्वादशीदिने ॥ नैवेद्यं तु लक्ष्मीश्रंद
त्या कोटि विनाशनं ॥ यन्नुशीदतीये आचारादर्शने ॥ सा त्वं तेभ्यस्तु देवि यं विष्णवे यं निवेदितं ब्रह्मभविष्यादिना तामि
तदन्त्येन निवेदितविषयं ॥ अनि वेद्यनभोक्तव्यं विष्णवे तु कदाचनेति ॥ बृहन्नारदीये ॥ न भूयेन निवेद्यैव भोक्त
व्यमित्यर्थात् ॥ त्वाप्रत्ययेनानिषस्य हत्वा भक्षयंतीति वन्निवेदनसमानकर्तृकभक्षणोक्तैः ॥ परेण नि
वेदिते स्वत्वाभावाद्देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं यत्नेन परिवर्जयेदिति निषेधात् ॥ स्पृष्ट्वा देवतकं चैव सवासाजल
माविशेदिति निषेधात् ॥ स्पृष्ट्वा यूपं दिवा कीर्तिदेवद्रव्योपशो जीने ॥ सवासाजलमाविश्य घृतं प्राश्य
विशुध्यतीति स्मृतेश्च ॥ विशेषो मत्कृते आचारप्रदीपे ज्ञेयः ॥ वि० ॥ अथ वैश्वदेवः ॥
शंखः ॥ पंचयज्ञविधानं तु गृहीतित्यं न हापयेत् ॥ यमः ॥ ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पितृयज्ञस्तत्तेव च ॥ भूतय
ज्ञो नृयज्ञश्च पंचयज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥ संचतौ किके ग्नौ कार्यः ॥ अतएव तं चरत्ने स्पृष्ट्वा तीक्ष्णैः किका
ग्रावुक्ता ॥ ये तु लौकिका ग्रावपिनर्भवतीत्याहुस्ते मूर्खाः ॥ विज्ञानेश्वरा परार्कमेधातिथियोषेवमाहुः

१५०५०

५८

स

गृह्याग्नेौतु पचेदन्तलोकिके वापिनित्यशः॥ यस्मिन्नग्नेौ पचेदन्तस्मिन्होमो विधीयत इति मनूक्तेः॥
असंभवेशात्तातपः॥ लौकिके वैदिके वापि हुतोत्सृजे जले क्षितौ॥ वैश्वदेवः स्तुतकर्तव्यः पंचसूनापुनुरेवे॥
सच पक्वेनापि कार्यः॥ स्त्रपतीष्टिवत्॥ अन्यथा तत्राप्यामंस्यादितिकेचित्॥ पक्वमुष्टिष्टमुच्यते इत्युक्तेः॥
स्वकर्तृकआमेनेवेति स्मार्तगौराः॥ तत्र वैश्वदेवे मन्वायेर्नाना प्रकारा उक्ताः॥ तेषु मनूक्तो निरग्निद्विजपरः॥
तस्य कातीयसूत्रोक्तेर्गृह्याग्निं विना नधिकारादितिको मुदीकारः॥ तन्न॥ निरग्नेः शाकलमंत्रेर्होमा स्मृति
द्युक्तेः॥ तदाह मदनपारिजातेव सिष्ठः॥ अनग्निं कस्तु यो विप्रः सोऽन्व्याहृतिभिः स्वयं॥ हुत्वा शाकल
मंत्रैः स्तुतशेषाद्रूतबलिं हरेत्॥ शाकलमंत्राः॥ देवकृतस्येन इति षट्॥ शूद्रस्यापि प्रागुक्तरीत्या कातीय
कर्मोक्तेरेतदेव तानाम्ना होमः॥ ननु मनूक्तेः शूद्रस्य स्मृतिः श्रवणाभावेन तत्कर्मण्यधिकारात्॥
तेन येषां कडादीनां शारवायां वैश्वदेवो नोक्तस्तेषां मनूक्तेः॥ यद्वा॥ शूद्राणां पुराणश्रवणोधिकारात्
तदुक्तो वैश्वदेवस्तैः कार्यः॥ यथा॥ मार्कंडेयपुराणे॥ ततः संपूजयेद्वाह्निं हृदयाच्चैवाहुतीः क्रमात्॥ प्रथमं

भ्यो
ति
त

ब्रह्मणे दद्यात्प्रजानां पतयेततः ॥ तृतीयां चैव गृह्याभ्यः कथ्य पायतथा परां ॥ ततो नुमतयेदत्वा दद्याद्गृह
बलिततः ॥ पर्जन्यां भोधिरित्रीणां दद्यात्तु मणिकेत्रयं ॥ वायवे प्रतिदिग्भ्यश्च दिग्भ्यः प्राच्या दितः क
मात् ॥ ब्रह्मणे चांतरिक्षां च सूर्या यच यथाक्रमं ॥ विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो विश्वभूतेभ्य एव च ॥ उपसेभूतपतये द
द्याच्चोत्तरतस्ततः ॥ स्वधानमद्रुत्सुक्ता पितृभ्यश्चापि दक्षिणे ॥ कृत्वा पसव्यं वायव्यां यक्ष्मेतत्तेव नेजनं ॥ ततः
स्तोत्रमुपादाय तेषां नाम्नास्मिपैर्भुविर्भित्ति ॥ विष्णुपुराणे चैवं होममंत्रमुक्त्वा ब्रह्मो विशेष उक्तः ॥ तेषां मणिके
ष्ट्वी पर्जन्याद्र्यः क्षिपेत्ततः ॥ दूरं धातुर्विधातुश्च मध्ये च ब्रह्मणः क्षिपेत् ॥ इन्द्राय धर्मराजाय वरुणाय त
थे देवे ॥ प्राच्यादिषु बुधो दद्याद्दुतशेषात्मकं बलिं ॥ प्रागुत्तरं च दिग्भागे धन्वंतरि बलिं विदुः ॥ वाय
वे वायवे दिक्षु समस्ता सुततो दितं ॥ ब्रह्मणे चांतरिक्षाय भानवे च क्षिपेद्बलिं ॥ विश्वे देवा विश्वभूतंस्ततो वि
श्वपत्नीन् पितॄन् ॥ यक्ष्माणं च समुद्दिश्य बलिं दद्यान्नरेश्वर ॥ कात्तीयसूत्रे पीदमेव बलिहरणं किंचि
न्यूनं ॥ तेन शूद्रे पीदमेव ॥ तत्र स्वाहा होमस्कारो मंत्रः शूद्रे विधीयते ॥ इति भारती उक्तेः ॥ होमे स्वाहा शब्दो

का

११००

५९

बलौ नमः शङ्खदुतिस्मृति कौमुदी ॥ तन्न ॥ नमस्कारेण मंत्रेणेत्येतद्विरोधात् ॥ तच्च बलिदानं गृहदेशेषु कार्यं ॥
अग्नेः पञ्चाङ्गम् ॥ अथ प्रयोगः ॥ दर्भहस्तं ॥ आचम्य तूष्णीं प्राणाना यम्यं दशकालौ स्मृत्वा पञ्चसुनापुनस्तये
परमेश्वरप्रीतये वैश्वदेवं करिष्येदुति संकल्प्य ॥ कुंडं स्तुतिं वा संमज्ज्योपलिप्सो हिरव्यांगुष्ठानामिकाभ्यां
मृदमुदृत्याभ्युक्ष्य लौकिकाग्निं संस्थाप्याग्नये नमः ॥ मुखं यः सर्वदेवानां हव्यभुक् व्यभुक्तथा ॥ पितॄणां
च नमस्सस्मै विष्णवे पापकात्मने ॥ इति संपूज्य पर्युक्ष्य गृहान्तेन तंडुले राज्यं कृतं ॥ फलेर्बलेर्वाकु यति ॥
तद्व्यममो निधार्यो द्वास्याभ्युक्ष्य हस्तेन धृतं क्षुतं जुहुयात् ॥ आहुतिं विप्रपर्वपरिता आर्द्रमं तु कमात्रा
वा ॥ यथा ॥ अग्नये नमः ॥ इदमग्नये नममेति त्यागः ॥ एवमग्रेषु ॥ वायवे सूर्याय ० प्राजापतये ० अग्नये
इति षट् ॥ इति शाकल्यहोमः ॥ अथ पौराणः ॥ ओक्षणे प्रजापतये ० गृह्याभ्यः ० कश्यपाय ० अनुमतये ०
किश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ अग्नये स्विष्टकृतदुति ॥ ततः पर्युक्ष्य विभूतिं धत्वा नमस्कुर्यात् ॥ विज्ञानेश्वरमंते ॥
देवताभ्यः पितॄभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ॥ नमस्वाहा ये स्वधा ये नित्यमेव नमो नमस्त्यंते नमस्तुहोमः ॥

११